

Obléhání Konstantinopole křižáky v roce 1204. Kresba ve francouzském středověkém rukopisu

rozvratu a k politické krizi. Navíc se Murtzuflos začal tvrdě prosazovat. Nejdříve dal uvěznit a ve vězení uškrtit Alexia IV. Později zemřel ve vězení i Isakios Angelos a zcela beze stopy zmizel z politické scény Nikolaos Kanabos. Murtzuflos byl jediný, kdo se snažil proti křižákům vojensky zasáhnout. Nejprve dal posílit opevnění a hradby a poté se sám ujal velení zbylých byzantských oddílů.

Obléhatelé se odhodlali k dalšímu útoku a 13. dubna 1204 město dobyli. Ovládnutí křesťanského města a třídní drancování paláců, kostelů, klášterů i obydlí prostých křesťanů bylo zcela v rozporu s proklamovanými cíli křižáckých tažení. I sám papež se od dobytí Konstantinopole distancoval a vyhlásil nad Benátskou republikou klatbu, byť jen dočasnou. Západ triumfoval nad schizmatickou Byzancí. Na jejích troskách se vytvořilo Latinské císařství, které existovalo až do roku 1261. Svůj název získalo proto, že se mělo stát součástí západního „latinského“ světa a jeho církev se měla podřídit papeži sídlícímu v Římě a církvi používající v liturgii latinu na rozdíl od východní církve, která zachovávala raně křesťanskou řečtinu. Byzantinci označovali rytíře, kteří přitáhli ze západu, jako Franky, ať již se jednalo o Francouze, Němce či Italy, proto se toto období v řecké historiografii nazývá *frankokratia*, vláda Franků – (Západ)Evropanů. Frankové sebou přinesli svůj způsob života a organizaci společnosti. V oblastech, které ovládli Benátčané (především všechna důležitá města a přístavy ve Středomoří) se mluví o *venetokratii*. Čtvrtou křížovou výpravou se Benátská signorie stala ve východním Středomoří skutečnou „vládkyní moří“.

Latinské císařství a vláda v exilu

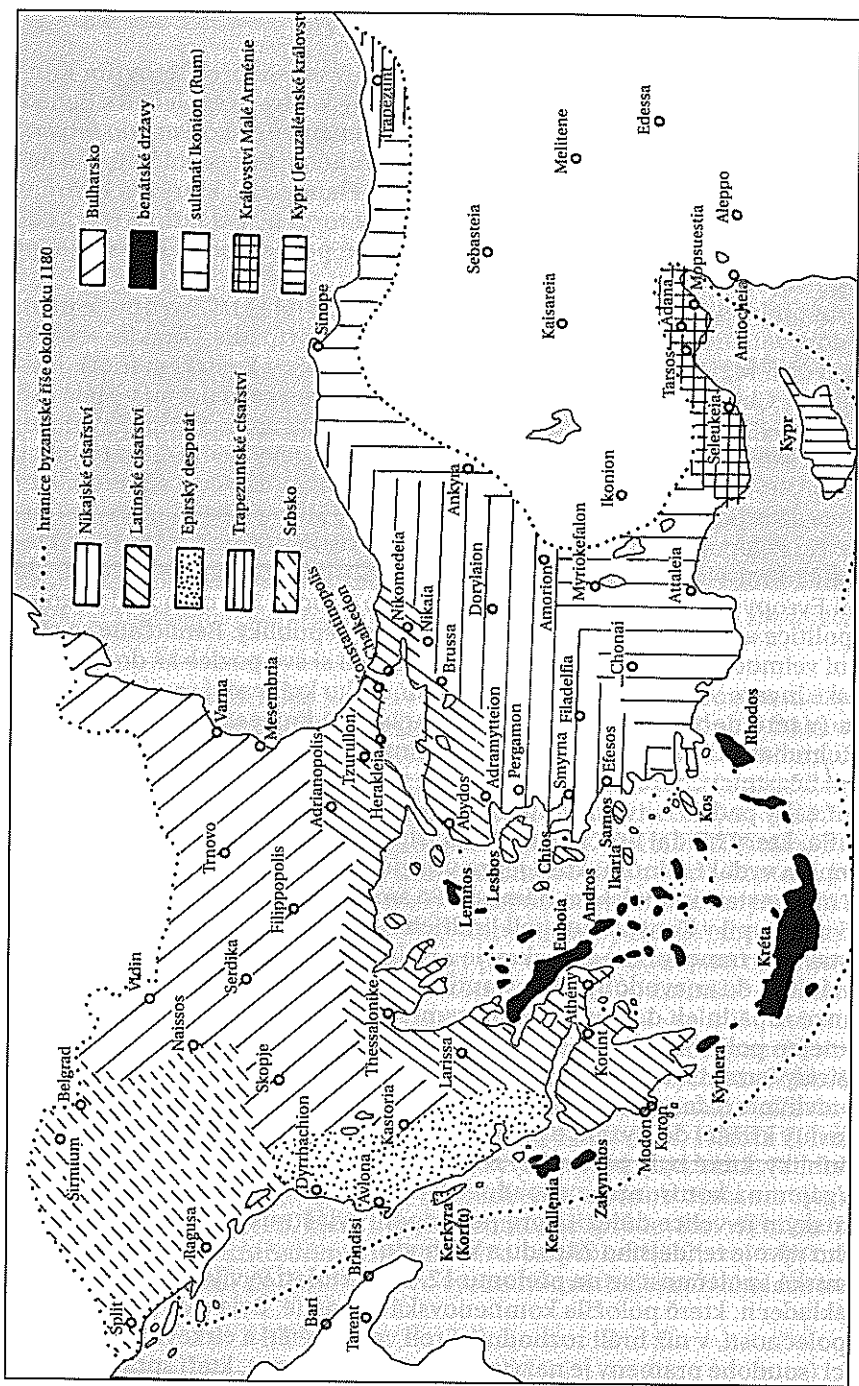
Prvním úkolem dobytých bylo dělení kořisti. Již měsíc před dobytím Konstantinopole se sešli hlavní velitelé křižáckých vojsk, aby se společně s Benátčany dohodli na dělení porobené byzantské říše, známém jako *Partitio imperii byzantini* (dělení byzantské říše). Volba císaře proběhla bez problémů, ale nestal se jím Bonifác z Montferratu, nýbrž Balduin Flanderský, který byl korunován v chrámu Boží Moudrosti 16. května 1204, a to za účasti latinských hodnostářů v čele s nově jmenovaným latinským patriarchou, Benátčanem Thomasem Morosinim.

Balduin obdržel jednu čtvrtinu dobytého území, o další tři čtvrtiny se dělili franští dobyvatelé a Benátská republika. Balduinovi připadla Thrákie, severovýchodní část Malé Asie, Bospor, Dardanely a ostrovy v Egejském moři: Lesbos, Samos a Chios. Bonifác z Montferratu byl odměněn částí území v Malé Asii a poté co dobyl Soluň, založil zde Soluňské království, k němuž připojil i Makedonii a Thesálii. Největší prospěch měla ze čtvrté výpravy Benátská republika, která získala Jónské ostrovy, řadu ostrovů v Egejském moři v čele s Krétou, kterou držela až do konce 17. století, a další přístavy v Marmarském moři a v Černomoří. Na Peloponésu ovládala dva význačné přístavy (Koron a Modon), které Benátčanům sloužily jako překladiště zboží dováženého z Orientu do západní Evropy a zpět. Dobyť Konstantinopole v roce 1204 dalo základ koloniální politice a nesmírnému bohatství Benátské republiky. Benátčané se stali námořní velmocí ve Středomoří a udrželi si své pozice až do nástupu osmanské invaze v 15.–16. století. Vedle Soluňského království vzniklo na Peloponésu (v této době nazývaném Morea) Achájské knížectví, které bylo pod správou hrabat z Champolitte a Villehardouinů.

Hlavní účastníci čtvrté křížové výpravy se ze svých výbojů dlouho neradovali, neboť záhy padli v bitvách s Bulhary. Nejkrutější osud postihl dobrodruha Murtzufu, který hledal útočiště u Alexia III. Ten jej sice přijal, ale později jej dal oslepit a vydal Latinům, kteří jej za vraždu Alexia IV. svrhli z triumfálního sloupu na konstantinopolském náměstí. Po smrti Balduina Flanderského v roce 1206 nastoupil v Konstantinopoli Jindřich Henegavský a po něm následovali představitelé francouzské aristokracie z rodů de Courtenay a de Brienne, kteří zde vládli až do znovudobytí Konstantinopole Byzantinci v roce 1261.

Expanze západních dobytých na území bývalé byzantské říše měla samozřejmě nejen politické, ale i společensko-ekonomické důsledky. Na jedné straně přežívaly byzantské instituce, na druhé straně docházelo k proměnám, které byly ovlivněny feudálním lenním systémem známým v západní Evropě, jehož formy křižáci do Byzance přinesli. Nelze pomínout ani zvyklosti Benátské republiky, které byly pěstovány zejména na ostrovech a ve velkých přístavech. Vzájemná konfrontace západoevropského feudálního způsobu života s byzantským je velice důležitá pro pochopení zvláštností a odlišností společenského vývoje tehdejšího Západu a Východu.

Byzantská společnost se na přelomu 12. a 13. století vyvíjela na ekonomických základech, které položila komnenovská dynastie. Byla sice převážně agrární společností, v níž hráli rozhodující roli velcí světští a církevní pozemkoví vlastníci (soudobé prameny je nazývají „pány“ – *archonty*), kteří spravovali vel-

Rozpad byzantské říše na počátku 13. století

ké pozemkové úděly (pronie), obhospodařované závislými rolníky (*paroiky*). Vládnoucí byzantská vrstva však již před příchodem křižáků vlastnila rozsáhlé domény, které mohly být srovnávány se západoevropskými lény. Navíc se tato bohatá pozemková aristokracie začala prosazovat i na vysokých místech správního aparátu říše. Zápornou stránkou narůstající moci archontů, vybavených vojenskou, administrativní i ekonomickou pravomocí, byly separatistické tendence, které vedly k roztržitémoci politické moci, což se také tragicky projevilo za dynastie Angelovců.

Rytíři přicházející ze Západu buď zaváděli západní vazalské vztahy, nebo navazovali na proníární byzantský systém. Stávalo se také, že byzantští archonti vstupovali do vazalského vztahu k francouzským feudálům, protože si chtěli v plné míře udržet svůj pozemkový majetek. Tento jev byl charakteristický zejména pro Peloponés, kde docházelo k častějším sňatkům byzantské aristokracie s Franky (jejich potomci byli nazýváni *gasmulové*). Byzantská aristokracie pak směla podržet své statky za podmínky, že bude zaručeno obhospodařování půdy, a dokonce získávala i nové pozemky, tzv. *gonikon* (z řeckého *gonikos*, tj. „otcovský“, „rodový“), odpovídající západoevropskému lénu (*fief*). I v těchto případech přežívaly mezi Latiny a Byzantinci podstatné rozdíly. Leno peloponéského (morejského) francouzského rytíře přecházelo pouze na nejstaršího syna, kdežto leno řeckého archonta bývalo rozděleno rovným dílem mezi syny a dcery, čímž pochopitelně docházelo ke štěpení pozemkového majetku.

Půdu obdělávali závislí rolníci (*villani*), kteří byli bezprávní a závislí na svém pánu, který rozhodoval o jejich životě. Pokud villanus zemřel bez potomka, připadl jeho díl půdy pánovi. Povinnosti poddaných villanů byly zaznamenány v katastrech (pozemkových knihách), kde byla uvedena výše peněžní renty (*akrostich*) a další povinnosti naturální a robota (*angareia*). Povinnosti v úkonech spočívaly hlavně v práci při údržbě pevností a hradeb, což dobyvatelé přísně kontrolovali.

Na byzantské území však přišli i neurození Latinové, zejména italského původu, které prameny označovaly jako *burgenses*. Byli to nejčastěji obchodníci a řemeslníci z Benátek, Sieny, Florencie a bankéři, kteří pronikli do vrstev peloponéské aristokracie. Představu o soužití Latinů, či Franků s původním řeckým obyvatelstvem zachovaly právní sbírky, tzv. *Assizy* (*Assises de Romanie*), informující o právech a povinnostech dobyvatelů i porobených.

Nejvyšší procento přistěhovalců na řecké území pocházelo z Itálie. Došlo k velkým demografickým proměnám, zejména na Peloponésu a na ostrovech, a k silné integraci italského obyvatelstva na území bývalé byzantské říše. Tato skutečnost se projevila především na Krétě, kde nebylo výjimkou uzavírání sňatků Italů s řeckými ženami. Benátská signorie zde dokonce vydala zákaz uzavírání podobných manželství z obavy před ztrátou lén a majetku, který by mohl přejít do rukou řeckých poddaných.

Církevní život v Latinském císařství byl velice složitý. Papež Inocenc III. sice vyřkl klatbu nad Benáčany, kteří se spolu s Franky jako hlavní aktéři zmocnili města na Bosporu, ale záhy začal uvažovat o možném uzavření unie se schizmatickými Řeky, což by mu zaručovalo získání pravomoci nad východní církví. Jmenoval proto novým patriarchou Benáčana Tomasa Morosiniho. Byzantský patriarcha a veškerý vysoký klérus emigroval do Nikaie v severozápadní Malé Asii.

V Konstantinopoli a zejména v provinciích zůstali jen nižší duchovní (diakoni a kazatelé), kteří jediní uchovávali kontakt s porobeným byzantským lidem, udržovali ortodoxní víru a vzbuzovali také naději na vyhnání západních dobyvatelů.

Představení klášterů na Athosu se křížákům postavili na odpor, ale marně žádali, aby byl ustaven ortodoxní konstantinopolský patriarcha (dosáhl toho pouze jejich církevní bratři v Jeruzalémě a v Antiochii). Klášterní majetek byl Latiny rovněž zkonfiskován a rozdělen do lén. Velice bohatou diecézí se stalo latinské arcibiskupství v Patrasu na Peloponésu, které mělo na 14 lén.

Papežská diplomacie záhy poznala výhody své východní aktivity, a vyslala proto do porobené Byzance své pomocníky, církevní řády františkánů, dominikánů a cisterciáků. Tyto řády poskytovaly papežské kurii informace o politické situaci v Byzanci i na Blízkém východě.

V Konstantinopoli se vystřídalo šest latinských patriarchů, ale žádnému z nich se nepodařilo uzavřít s Řeky vytouženou unii. Snad k tomu přispěly i disharmonické vztahy mezi Francouzi a Benátčany, kteří usilovali o kontrolu patriarchátu v Konstantinopoli. Všechny další pokusy rozladěného papeže o dialog s porobenými ortodoxními Byzantinci skončily neúspěchem.

Vybudování Latinského císařství na dobytém byzantském území znamenalo politické pokoření Byzance. Padesátiletá nadvláda Latinů nad říší na Bosporu byla hořkou etapou byzantských dějin a vyústila v definitivní a trvalou nevráživost k Latinům, která byla silnější než

strach a obava z pozdějších osmanských útoků. Nedobrovolné soužití s Latiny předurčilo i negativní postoj k jakýmkoliv jednáním se Západem včetně marných pokusů o uzavření církevní unie.

Latinské nadvládě po pádu Konstantinopole v roce 1204 nepodlehly tři rozsáhlé, ale různorodé oblasti. Na severozápadě Malé Asie vzniklo mezi městy Nikaïou, Smyrnou a Pergamem Nikajské císařství, kam se uchýlily zbytky vládnoucí aristokracie, vysokého duchovenstva a také prostý lid. Druhým státním útvarem se stal Epirský despotát s centrem v západním Řecku a třetím Trapezuntské císařství na jihovýchodním pobřeží Černého moře.

V Nikaï se vlády chopil Theodoros I. Laskaris, švagr Alexia III., který si záhy získal úctu, když zvítězil nad Latiny u Bursy. Patriarchou Ioannem X. Kamaterem byl korunován nejen nikajským císařem, ale také císařem *Romejů*, tj. „Byzantinců“ (z řeckého *Romaioi* – Římané). Vládl v letech 1208–1222.

V korunovačním ceremonálu byla naznačena kontinuita s byzantskou říší a návaznost na tradici byzantských panovníků, aby se tak udrželo povědomí o pokračování byzantského státu a jeho úzké vazbě na ortodoxní církev. Nikajští vládcové reprezentovali byzantskou vládu v exilu.

Představitelé Nikajského císařství se museli zabezpečit jak proti Latinům, tak proti seldžuckým Turkům, kteří v Malé Asii vytvořili mohutný ikonický sultanát, nazývaný sultanát Růmský (slovo *Rúm* je odvozeno od *Romaioi*, tj. „byzantský“, „ležící na území bývalé Byzance“) s centrem v Ikoniu (dnešní Konya v turecké Kappadokii). Theodoros I. Laskaris se s Latiny utkal u Nymfaia a Pergama a podařilo se mu je zahnat. Nikajské politice rovněž prospíval bulharský odboj proti Latinům, vedený v té době carem Kalojanem. Osvobozoval totiž území Thrákie, čímž bylo Nikajské císařství zabezpečeno ze severu.

Ve vnitřní politice vedl Theodoros I. Laskaris cílevědomou ekonomickou politiku, která byla v letech 1212–1214 završena řadou reforem, jejichž úspěch se v plné míře projevil později. Všechny pozemky v Nikajském císařství byly považovány za státní půdu a panovník sám rozhodoval o jejím udělení do vlastnictví. Podobně nakládal Theodoros Laskaris i s církevní půdou. Císař zavedl i instituci pronie. Začal udělovat pozemkové úděly aristokracii a získal si tím oddanou vládnoucí vrstvu aristokratů, kteří jej v boji proti Latinům spolehlivě podporovali.

V Nikajském císařství hrály významnou roli i kláštery a s nimi i bohatá síť arcibiskupství, rozestá po Malé Asii. Maloasijské kláštery udržovaly spojení s kláštery na ostrovech Chios a Patmos, takže docházelo k čilým obchodním kontaktům. Vzdělaností maloasijský klérus často převyšoval církevní hodnostáře evropské části Byzance.

Po zemědělských reformách přistoupil nikajský panovník k oživení řemeslné výroby a obchodu ve městech. Nejprve se snažil renovovat městské hradby i celý pevnostní systém a zabezpečit přístavy. Námořní život byl ožívován výstavbou loděnic a nových lodí (později se podařilo znovu dobýt ostrovy Chios, Samos a Rhodos). Začal se rozvíjet dálkový obchod s ikonickým sultanátem i s italskými republikami Benátkami a Janovem. Vládcí Nikajského císařství však vedli ochranářskou ekonomickou politiku, která kladla důraz především na domácí výrobu, jež měla konkurovat dováženým výrobkům. Účinné reformy i různá ekonomická opatření dokázaly v Malé Asii po tragickém roce 1204 zachovat a ozdravit byzantskou nikajskou společnost a přivést ji k opětovné prosperitě.

„Vláda v exilu“, reprezentovaná Theodorem I. Laskaridem (1208–1222), Janem III. Dukasem Vatazem (1222–1254) a Theodorem II. Laskaridem (1254–1258), slibovala budoucí obnovení byzantské říše. Už za prvních let vlády Jana III. Vataza se mocenský poměr Nikaie a Latinského císařství vychýlil ve prospěch Nikaie. Císaři se podařilo u Poimanena porazit latinské vojsko, podporující bratry Theodora I. Laskarise, kteří chtěli Jana III. svrhnout z trůnu. Mírem uzavřeným roku 1225 získal císař téměř celé latinské území v Malé Asii i ostrovy Lesbos, Chios, Samos, Ikarii a Rhodos. Brzy poté vyslal vojsko do Thrákie a bez většího odporu se zmocnil Adrianopole, důležitého strategického bodu. Nikajskému císařství se tak otevřela cesta ke Konstantinopoli.

Cílevědomý odpor proti Latinům však nebyl pouze záležitostí Nikaie, ale také Epirského despotátu, jehož zakladatelem se stal Michael Angelos Dukas

Theodoros I. Laskaris

Komnenos (1204–1215). Vládl na území, které se rozkládalo od Drače (Dyrrhachion) až po Korintský záliv. Tamní hospodářský život se však podstatně lišil od života v Nikajském císařství. Příčinou byly zejména přírodní podmínky – hornatá pásma nedovolovala rozvíjet úspěšné zemědělské hospodářství, nevzniklo zde ani velké pozemkové vlastnictví (s výjimkou Thesálie a Makedonie) a zároveň se zde uchoval jako přežitek značný počet selských občin, tj. vesnických komunit, které společně ručily za odvod daně z půdy. Velké domény, zejména v oblasti jižní Makedonie, náležely převážně athoským klášterům.

Epirský despotát měl různorodé etnické složení obyvatelstva. Ve střední a jižní Makedonii převládal slovanský živel, ve středním a jižním Epiru a v Thesálii živel řecký. Thesálie se nazývala *Velká Vlachie*, neboť zde, podobně jako v Makedonii a v Epiru, žilo mnoho kočujících i usedlých Vlachů (Valachů). Byli to potomci romanizovaného obyvatelstva středního Balkánu, zatlačení kdysi vpádem Slovanů do horských oblastí a živící se kočovným pastevectvím. Právě u tohoto obyvatelstva se uchovaly zbytky rodových občinových vztahů. Různorodou mozaiku obyvatel v Epirském despotátu podstatnou měrou zpestřili utečenci z Peloponésu, kteří prchali před Latiny a usazovali se zde nebo v Akarnanii či v Aitólíi.

Epirský despotát byl nesourodým konglomerátem regionů, v nichž vládli velcí pozemkoví vlastníci se silnými separatistickými tendencemi. Jeho území se proto rozpadalo na samostatné útvary. Hlavními centry se staly Soluň a Arta s okolím. Příslušníci vládnoucího rodu si území Epirského despotátu rozdělovali a ovládali je bez ohledu na ústřední moc. Rovněž církev postrádala pevné vedení. V jejím čele stál zcela nezávislý metropolita v Naupaktu.

Po dobytí Ochridu Bulhary, přešli někteří církevní hodnostáři pod pravomoc bulharského arcibiskupství, čímž se podstatně zostřily již tak napjaté vztahy mezi Bulharskem, Epirem a Nikaiou. Epirští vládcí se pokoušeli sehrávat při znovudobývání byzantského území hlavní úlohu, ale nebyli úspěšní. Jejich ambice značně poklesly po porážce Bulhary v bitvě u Klokotnice v roce 1230. Vítězní Bulhaři se pak ve vlastním zájmu zapojili do protilatinského tažení. Na epirském území se však v letech 1250–1260 začal prosazovat nikajský císař, který byl do té doby v bojích s Latiny nejméně úspěšný.

Třetím centrem, které se nepodřídilo Latinskému císařství a žilo samostatným životem, bylo Trapezuntské císařství s hlavním městem Trapezuntem. Rozkládalo se v jihovýchodní části Černomoří, v blízkosti významných přístavních měst Batumi a Sinope. Vládli zde vnuci císaře Andronika I. Komnena – císař Alexios (1204–1222) a jeho bratr David Komnenos.

Poloha Trapezuntského císařství byla velice příznivá pro obchodní podni-

kání. Vytvořila se zde silná řemeslnícko-obchodnická vrstva – patriciát. Do určité míry se Trapezunt blížil modelu italských obchodních republik, které v této oblasti měly své kolonie a opěrné body. Zejména Janovská republika zde udržovala silnou komunitu, podílející se na dálkovém obchodě. Její obchodníci společně ovládali i Tanu a Kaffu na Chersonésu. Trapezuntské císařství se udrželo ještě několik let po pádu Konstantinopole v roce 1453, přežilo tedy byzantskou říši a stalo se kořistí osmanské agrese až v roce 1461.

Na oslabení Latinského císařství měly podstatný vliv i dva slovanské státy – Srbsko a Bulharsko – zejména vojenské tažení cara Ivana Asena II. (1218–1241), který se roku 1230 vyznamenal v bitvě u Klokotnice.

Přes ostatní snahy zůstala jedinou rozhodující silou při znovudobývání byzantské říše Nikaia, která začala navazovat diplomatické vztahy s římským císařem Fridrichem II. Štaufským, jenž projevil velký zájem o východní Středomoří. Navázal proto jednání s Janem III. Vatatzem, při němž se snažil oslabit papežův vliv v Latinském císařství. Vztah obou panovníků se upevnil i sňatkovou politikou, když si Jan Vatatzes vzal za manželku Konstancii, dceru Fridricha II. Oba panovníky spojovaly zášť a nepřátelství vůči papežské nadvládě ve Středomoří. Oboustranně slibné jednání však ukončila smrt obou panovníků. Fridrichův syn Manfred v tomto okamžiku ještě nejevil zájem o cílevědomou politiku ve Středomoří, a proto Nikaia postupovala proti upadajícímu a slabnouce Latinskému císařství zcela samostatně.

Obnovení byzantské říše za dynastie Palaiologů

Ačkoliv k pádu Latinského císařství přispěla nejvíce dynastie Laskarisů v Nikaii, nepodařilo se jí již obnovit byzantskou říši v Konstantinopoli. V roce 1258 zemřel císař Theodoros II. Laskaris a zanechal po sobě sedmiletého syna Jana IV. Laskarise. Před smrtí jej svěřil do péče svého přítele Georgia Muzalona, kterého ale svrhla vysoká aristokracie v čele s významným válečníkem a diplomatem Michael Palaiologem, jenž vzápětí stanul v čele regentské vlády. Na přelomu roku 1258/1259 byl korunován spolucísařem nedospělého Jana IV. Laskarise.

Na Západě se v této době začalo znovu uvažovat o „křížovém tažení proti Řekům“, jehož hlasatelem se stal sicilský král Manfred. Rychlým zásahem a bitvou v údolí Pelagonie v roce 1259 však Michael Palaiologos za význačného přispění svého bratra porazil Manfredovo vojsko i jeho spojence. Tato bitva rozhodla o konci Latinského císařství na území Byzance. Michael Palaiologos se zaměřoval v zahraniční politice na Janovskou republiku, benátského rivala, jemuž udělil četná privilegia a uzavřel s ním v Nymfaiu v roce 1261 význačnou smlouvu. Janované získali tytéž výhody jako před lety Benátčané a na oplátku Michaelu Palaiologovi přislíbili pomoc při znovudobytí Konstantinopole. Tato politika byla úspěšná a Michael Palaiologos záhy oslavoval nejen svůj vjezd do Konstantinopole, ale i císařskou korunovaci. Na trůn nastoupil jako Michael VIII. Palaiologos (1261–1282). Palaiologovská dynastie tímto aktem převzala odpovědnost za vládu v obnovené říši až do jejího pádu.

Michael VIII. Palaiologos nastupoval na trůn za velice složité vnitřní i zahraniční situace. Bylo třeba obnovit život nejen v Konstantinopoli, ale i v ostatních městech, oživit zemědělskou produkci, posílit armádu a výstavbu námoř-

Představitelé trapezuntského císařství

ních lodí. To vše vyžadovalo peníze a čas. Stabilitu uvnitř říše však narušovali Benátčané a Janované. Aby si udržel vládu ve svých rukou, poskytoval císař výhody hned jednomu, hned druhému. Stále nebezpečí hrozilo i ze zbytků Latinského panství ve středním Řecku a na Peloponésu. Mezi potenciální nepřátele patřili na severu říše Srbové a Bulhaři, zatímco na východě se objevilo nové nebezpečí v podobě Mongolů.

Zahraničněpolitické problémy řešil Michael VIII. sňatkovou politikou. Severní hranice říše měla být zajištěna sňatky pěti císařových dcer – s bulharským carem, epirským despoutou, trapezuntským císařem, mongolským chánem Zlaté hordy a s mongolským místodržícím (ilchánem) v Persii. Syn Andronikos byl jmenován následníkem trůnu a pojal za ženu Annu, dceru uherského krále.

V západní Evropě však tato diplomacie nebyla úspěšná. Nejdříve proti obnovené Byzanci vystoupil Balduin II., kterého v jeho protibyzantských taženích podporoval sicilský král Manfred Štaufský. Dalším zapřísáhlým, mnohem nebezpečnějším nepřítelem byl Karel z Anjou, bratr francouzského krále Ludvíka IX., dědic sicilského království, jež získal po Manfredově porážce u Beneventa. Situace se vyostřila, když plány Karla z Anjou veřejně schválil i papež Kliment IV. V roce 1267 uzavřel ve Viterbu s Karlem z Anjou smlouvu o přátelství, k níž se přidal i věčný nepřítel Byzance Balduin II. Přátelství Balduina II. s Karlem z Anjou bylo prohloubeno uzavřením sňatkové aliance. Do těchto spojení vstoupil i vyhoštěný Guillaume Villehardouin, který těžce nesl ztrátu svého „morejského panství“ na Peloponésu. Spojil se proto také s Karlem z Anjou a provdal svoji dceru Isabelu za jeho syna Filipa. Sňatková politika hrála jak na Východě, tak na Západě významnou úlohu v politických plánech ctíživých vládařů. Karel z Anjou se prosadil na balkánské půdě, kde byl v roce 1278 prohlášen „albánským králem“, a o rok později se k jeho plánům začali hlásit i Srbové a Bulhaři.

Co zbývalo obnovené, ale slabé byzantské říši? Císař Michael VIII. Palaiologos musel znovu sáhnout k taktickému jednání o unii, aby se mu alespoň načas podařilo oslabit aktivitu Karla z Anjou. Otázka unie se západní církví byla však v obnovené Byzanci příliš žhavým problémem. Císař ji chápal jako nutný politický kompromis se Západem, ale ortodoxní prostý lid takové diplomacii nerozuměl a smlouvu zásadně odmítal. Proti císaři ostře vystupovali i význační církevní hodnostáři v čele s patriarchou Arseniem. Císař Michael VIII. jej proto nahradil v úřadě přívrženci unie, nejdříve patriarchou Josefem a později Ioanem Bekkem.

Znění dohody o unii připravili nikajský metropolita Theofanes a Georgios Akropolites. Text obsahoval formulace o svrchované moci papeže v křesťanské církvi, potvrzoval papežovu jurisdikci v kanonických otázkách a vyžadoval uvádění papežova jména i při ortodoxních bohoslužbách. Císařovi vyslanci odjeli s textem dohody do Lyonu, kde bylo hlavní jednání započato dne 6. července 1274. Za byzantskou stranu se jej účastnil Georgios Akropolites, za západní stranu byl jmenován františkánský teolog Bonaventura a Tomáš Akvinský, který však cestou z Neapole do Lyonu zemřel.

Byzantskému císaři se sice podařilo uzavřít unii dříve, než mohl Karel z Anjou vytáhnout proti Byzanci, ale smlouva neměla dlouhé trvání. Po smrti Guillaume Villehardouina v roce 1278 mělo Achájské knížectví – i když jeho území

bylo v této době již znovu integrální součástí byzantské říše – připadnout právě Karlovi z Anjou, který byl s rodem Villehardouinů spřízněn. Tato skutečnost posloužila jako záminka k novému útoku proti restaurované byzantské říši. Hrozivá situace jako by se znovu opakovala: Karel z Anjou se souhlasem papeže Martina IV. uzavřel v roce 1281 novou alianci s titulárním latinským císařem Filipem II., synem Balduina II., a s Benátkami; navíc se k němu připojili Srbové, Bulhaři i odbojní řečtí archonti z Thesálie a Epiru.

Císař Michael VIII. hledal zoufale pomoc v Uhrách a u mamlúckého sultána v Egyptě, až ji nakonec získal u Petra Aragonského, úhlavního nepřítele Karla z Anjou. V té době již Karel vyhlásil křížovou výpravu proti Byzanci na rok 1283. V roce 1282 však proti nenáviděné francouzské vládě na Sicílii vypuklo velké povstání (*sicilské nešpory*), během něž byly v Palermu spáleny lodě chystající se k plavbě na Východ. Karel z Anjou byl ze Sicílie vyhnán a vystřídán Petrem Aragonským. Nebezpečí pro Byzanc bylo opět dočasně zažehnáno, ale císař se z obratu v zahraniční politice dlouho neradoval, protože téhož roku 1278 zemřel v Thrákii. 82

Problematická zůstávala nadále severní hranice, ohrožovaná Bulhary a Srby, ale ani východní hranice nebyla dostatečně zabezpečena před vpády Mongolů pod vedením chána Hulagu. Mongolové začali pronikat na území Malé Asie a vyvolali pohyb tureckých kočovných kmenů, které se rovněž obrátily do západní části Malé Asie a ohrožovaly byzantskou východní hranici. Rivalita italských republik se v této době vybijela v námořních bitvách ve Středomoří a nepřispívala ke stabilitě byzantské říše. Byzantská vláda intenzivněji podporovala Janovskou republiku, které udělila v roce 1297 zvláštní čtvrt v Konstantinopoli (Galatu). Své panství ve Středozemním moři Janované posílili v roce 1304 dobytím ostrova Chios. Dalšími opěrnými body Janovské republiky se stala černomořská oblast s řadou přístavů v jihovýchodním Černomoří.

Vláda Andronika II. (1282–1328) se v letech 1293–1295 musela vyrovnávat především s útoky tureckých kmenů, které však byzantská armáda nebyla schopna odvrátit. Kolem roku 1300 zůstaly v Malé Asii pod byzantskou správou jen malé ostrůvky izolovaných měst, obklopené tureckými kmeny. Nejúčinnější z nich byly osmanské kmeny v Bithýnii. Ještě v roce 1302 proti nim Andronikos II. vyslal svého syna Michaela IX., kterého však turecké kmeny porazily u Nikomedeiu. Zakladatelem malého tureckého emirátu v Bithýnii se stal Osman, který své území rozšířil o Nikomedeiu a Brussu (Bursa). Z tohoto malého emirátu vzešla velká osmanská říše, jíž dal Osman své jméno a která později rozhodla o osudu byzantské civilizace a nadlouho i o osudu celé jihovýchodní Evropy. Další turecké emiráty (Aydinský a Menteše), rozkládající se severně a jižně od řeky Meandru, začaly útočit na maloasijské pobřeží a na ostrovy v Egejském moři a svými pirátskými přepady ztrpčovaly život řeckému obyvatelstvu.

Aby se zbavil nebezpečných osmanských útoků, najal Andronikos II. na západě žoldnéřské vojsko, tzv. *katalánskou kompanii*. Tito žoldnéři bojovali původně na Sicílii pod vedením aragonského krále proti Karlovi z Anjou. V roce 1302 však byla armáda rozpuštěna a jejich velitel Roger de Flor se snažil uplatnit ve službách byzantského císaře. Cizí námezdné vojsko o počtu asi 6500 Katalánců nebylo spolehlivou pomocí – nejdříve vyplenilo okolí Konstantinopole, pak se sice přemístilo do Malé Asie, ale proti tureckým kmenům příliš

účinně nezasáhlo. Katalánci setrvali u Gallipole, kde si vytvořili jakýsi typ státu, decimovali podstatnou měrou zemědělské obyvatelstvo v Thrákii a stali se spíše pohromou. Za několik efemérních vítězství nad osmanskými Turky v Malé Asii Byzanc zaplatila drahou cenu. Katalánskou kompanii do svých služeb nakonec přijal francouzský vévoda de Brienne, který tehdy stál v čele Athénské vévodství, jednoho z feudálních zbytků Latinského císařství ve středním Řecku. Kataláncům padlo za oběť i Thébské vévodství. V letech 1311–1388 se na troskách obou zmíněných vévodství vytvořilo katalánské panství, které však proti Osmanům nebojovalo, ale kořistilo z politické situace, podobně jako dříve latinští dobyvatelé.

Na byzantském trůnu v této době znovu došlo k vážným rozporům. První třenice se objevily v roce 1294, kdy byl prohlášen nástupcem Andronika II. Michael IX., jeho syn z prvního manželství s Annou Uherskou, jenž byl spoluvladařem již za otcova života a podle pravidla zavedeného v palaiologovské dynastii měl proto nárok na nástupnictví. Andronikova druhá manželka Jolanda z Montferratu však hájila práva svých tří synů a požadovala, aby byla byzantská říše rozdělena podle západního lenního systému. Císař se proti tomu postavil a roku 1316 si vybral za svého spoluvládce Andronika III., Michaelova staršího syna. Původní sympatie k vnukovi se však záhy proměnily v nenávisť, a to tou měrou, jak u Andronika III. narůstala touha po moci.

Mezi oběma Androniky – dědem a vnukem – došlo ke konfliktu, který přerostl v občanskou válku, trvající od roku 1322 do 1328. V průběhu konfliktu vlastně nedošlo ke skutečnému střetu. Armády obou císařů se přemísťovaly z místa na místo, což postihlo zejména zemědělské obyvatelstvo Thrákie, Makedonie a Thesálie a ukázalo hloubku krize byzantské společnosti. Za mladým Andronikem III. se začali shromažďovat další představitelé mocných rodů, např. Kantakuzenové, kteří měli v pozdějších dějinách Byzance sehrát důležitou politickou úlohu. Do občanské války byly vtaženy i slovanské státy. Zatímco Andronikos II. se opíral o Srbsko v čele se Štěpánem Dušanem Dečanským, bulharský car Michal Šišman podporoval Andronika III. Andronikos II. byl nakonec přinucen abdikovat, odešel do kláštera, kde později zemřel ve věku 73 let. Občanskou válku, která byla projevem slabosti ústřední politické moci, využil sultán Osman, který v roce 1326 dobyl Brussu a učinil ji hlavním sídlem vznikající osmanské říše.

Andronikos III. (1328–1341) se pokoušel posílit byzantskou společnost řadou reforem. Zaujal však jednoznačně nepřátelský postoj k italským republikám, které nepovažoval za spolehlivé spojence. V roce 1334 se současně začala vytvářet (tentokrát v Avignonu) nepřátelská liga proti Byzanci. Proti hrozícímu západnímu útoku bylo na návrh vrchního velitele armády Jana Kantakuzena zahájeno jednání s tureckými emiráty. Cílevědomé útoky osmanských Turků však nedokázaly zastavit žádné dohody. Po bitvě u Pelekanu v roce 1329 vítězný sultán Orchan v potupné smlouvě přiměl Byzanc k placení ročního tributu za celé území, které jí v Bithýnii zůstalo. V letech 1331–1337 padla další maloasijská města (Nikaia a Nikomedeia), takže Byzanci zůstala v Malé Asii jen Filadelfia a Herakleia v pontské oblasti. Východní hranice zůstala zcela nechráněna a otevřena další muslimské invazi.

Hospodářský vývoj pozdní Byzance směřoval v zemědělství k jednoznačné podpoře velkých světských, ale i církevních domén. Rozsáhlé pozemkové úděly narůstaly koupí, dělením císařských domén i na základě donací. Do popředí pronikaly favorizované rody z Makedonie, Thesálie a Thrákie. Nejctižádostivějším z nich byli Kantakuzenové, kteří zaujali důležitá místa v císařově blízkosti, ve státní správě a zejména v armádě.

Základem hospodářské síly byzantské aristokracie zůstával, podobně jako tomu bylo v komnenovském období, pozemkový majetek (*pronie*), který se ale přeměnil z doživotně propůjčeného vlastnictví v dědičnou držbu (*gonikon*). Proniář dostával nyní do dědičného vlastnictví jak půdu, tak právo na dávky z pozemků, které obdělávali závislí rolníci (*paroikové*). Ti byli nadále osobně svobodní, měli určitý pozemkový majetek, hospodářský inventář a dobytek. Výše státní daně byla určována podle toho, zda paroikos vlastnil potah o jednom páru volů (*zeugaratai*), nebo zda měl jen jedno tažné zvíře (*boidatoï*), anebo zda nevladil žádný dobytek, který by mohl zapřahat a obdělávat s ním pole (tzv. *aktemones*-nemajetní nebo *pezoi*-pěší). Závislé rolnictvo bylo v této době značně diferencováno. Dodnes se vedou diskuse o složitém označování byzantského rolnictva. K závislému obyvatelstvu náleželi *duleutai* (služebníci), *duloparoi* (závislí rolníci povinní službou) *proskathemenoi* (snad příležitostně povinní službou) a *eleutheroi* (svobodní).

Hlavní masa paroiků musela platit státu pozemkovou daň (*telos*) a feudálovi, na jehož statcích pracovala, feudální rentu, která byla v balkánské oblasti známa pod názvem *dekateia* (desátek) a v Malé Asii jako *morte*. Výše naturálních dávek se řídila velikostí obdělávaných polí a vinic. Závislí rolníci museli odevzdávat asi jednu desetinu úrody z obilí a jednu třináctinu z úrody sklizeného vína. K těmto naturálním dávkám přistupovaly i povinnosti tzv. „košíčků“ (*kaniskia*), které se odevzdávaly feudálům jako dary. Značně rozdílné jsou údaje o rentě v úkonech. Někdy byl uváděn jeden den povinných prací v týdnu, jindy byl celkový počet odpracovaných dní stanoven na dvanáct až čtrnáct dní v roce. Ve 14. století se postavení závislého rolníka podstatně zhoršilo, protože se jeho povinnosti staly dědičnými. Tím si feudálové zajišťovali pravidelný přísun pozemkové renty.

Mezi sociálně-ekonomickým postavením závislého rolníka v období 11.–13. století a v období 14.–15. století došlo k značnému rozdílu. Řadu

Byzantská aristokracie

změn zřejmě vyvolal vliv franské nadvlády z let 1204–1261. Tíhu daňového zatížení pochopitelně nesla rolnická rodina a její jednotliví příslušníci. Počet rodinných příslušníků však klesal v důsledku stálých útoků Osmanů, demografických přesunů, sbíhání z feudálních panství a morové rány v letech 1346–1348. V letech 1300–1341 se podstatně změnilo základní jádro rodiny. Podle demografických výzkumů klesl v Makedonii průměrný počet členů v jedné rodině ze 4,7 na 3,7. Vznikly sice zámožné rodiny, které disponovaly potahem, ale počet jejich příslušníků se od roku 1301–1341 zmenšil z 5,82 na 4,33 osob. Chudí rolníci bez potahu rovněž početně poklesli ze 3,80 na 2,65 osob. Nesourodost obrazu závislých rolníků v pozdní Byzanci je dána torzovitou pramennou základnou, která se dochovala jen pro oblasti Makedonie, Thrákie, části Malé Asie a určité kláštery ve Středomoří a na Athosu.

Významné postavení si až do posledního období byzantských dějin uchovaly kláštery a církevní instituce. Důsledným obnovováním svých práv, imunit apod. si udržely celistvost pozemkového majetku. Představení klášterů pečlivě dbali o včasné potvrzování příslušných privilegií. Vždy při nástupu nového panovníka na trůn bedlivě střežili výhody, plynoucí z donací. Palaiologové privilegii pro kláštery nešetřili. Štědrými donátory byli zejména Michael VIII. a oba Andronikové.

Největším pozemkovým vlastníkem na Athosu byl klášter Velká Lavra, jehož pozemky se rozkládaly v okolí Soluně, ale i v severní Makedonii a v povodí řeky Strymon. Podobně bohaté kláštery se nacházely na ostrovech Lemnos, Chios, Patmos, v Soluní a v Konstantinopoli. Kromě zemědělské produkce obstarávaly kláštery i řemeslné výrobky, které jejich mniši sami vyráběli a dokonce prodávali na blízkých trzích. Kláštery měly rovněž podíl ze solných dolů, z důlního podnikání a z těžby stříbra.

Pro athoské kláštery byla charakteristická rozvinutá obchodní činnost, kterou mniši provozovali pomocí vlastních lodí. Kláštery na Athosu i některé kláštery na středomořských ostrovech směly vlastnit lodě a dopravovat na nich pro potřeby svých institucí obilí a jiné zboží, a to bez celních poplatků. Pravidelné spojení mezi sebou udržovaly kláštery na Athosu a na ostrově Lemnos, odkud se dováželo zejména obilí. Podobně hospodařily kláštery v Konstantinopoli, Nea Moni na Chiu a klášter sv. Jana Theologa na ostrově Patmos. Církevní majetek byl zvýhodněn vynětím ze státního fisku, takže některé příjmy neplynuly do státní, ale do klášterní pokladny. Zdá se, že kláštery byly i v pozdním období relativně pevnou ekonomickou jednotkou, která si nadále velmi pozorně střežila svá privilegia.

Postavení byzantských měst v pozdním období bylo rozporuplné. Decentralizační faktor, který negativně poznamenával politický vývoj, měl i svou příznivější stránku. Rozpadem staré administrativní soustavy velkých oblastí (*themat*) se vytvořily menší správní celky (*katepanikia*), v nichž důležitou roli hrálo provinční město řízené správcem (*kefale* – hlava). V čele byzantských měst ovšem stáli mocní pozemkoví magnáti, podílející se jak na správě města, tak na jeho obchodní aktivitě. Střední vrstva *mesoi* (řemeslníci a obchodníci) hrála druhořadou úlohu, a nestala se tedy silnou politickou silou, jak tomu tehdy už bylo na Západě.

Emporia (tržiště, obchodní centra), jakými byly Konstantinopol a Soluň, stále prosperovala. Ještě z pozdního období Byzance se dochovaly zprávy o cechovní organizaci některých druhů řemeslné výroby v těchto městech. Velmi

dobře rozvinutou zbožní výrobu měla města v Thesálii (Trikkala, Larissa, Halmyros), v Epiru (Janina, Arta) a ve středním Řecku (Athény, Théby). K mimořádně prosperujícím městům na Peloponésu náležely Monemvasia, Mystra a přístavy Modon a Koron.

Zvláštním rysem pozdně byzantského období bylo pronikání italského obchodního kapitálu do byzantských měst, který způsobil na jedné straně závislost řemeslné a obchodní činnosti na italských republikách, na druhé straně ale byzantskou oblast zapojoval do dálkového obchodu, což přispívalo k prosperitě, zejména provinciálních měst a jejich zázemí. Lokality, které se přizpůsobily italskému podnikání, mohly realizovat výměnu zboží na místních trzích nebo se zapojit do dálkového obchodu řízeného zejména Benáťany. Byzantští kupci proto vstupovali jako obchodní zprostředkovatelé do služeb Benátské republiky ve Středomoří, později i do služeb Janovské signorie v Černomoří.

Řemeslná výroba se soustředila v dílnách (*ergasteria*), kde pracovali výrobci (*ergatai*), specializovaní řemeslníci (*technitai*) a námezdní pracovníci (*misthioi*). Nezanedbatelnou složku ve výrobě tvořila i práce žen, zejména v hedvábnictví a tkalcovství. V tomto řemeslném odvětví vynikaly hlavně ženy z Peloponésu a ze středního Řecka. Mozaika městského obyvatelstva v pozdní Byzanci byla velmi pestrá. Tvořila ji bohatá aristokracie (*dynatoi*-mocní, *plusioi*-bohatí, *archontes*-urození, *eupatridai*-lidé dobrého původu), střední stav (*mesoi*, *mesotes*), městská chudina (*aporoí*-nemajetní, *laos*-lid, *ochlos*-dav, tj. městská chudina) a mniši. Silné zastoupení v městských centrech měli italská obchodníci a řemeslníci, jejichž počet se stále zvyšoval.

Neustálé vojenské nebezpečí, pod jehož hrozbou Byzanc trvale žila, nutilo představitele palaiologovské dynastie vydávat ustavičně finanční prostředky na obranu země a na vojenské účely. Pomoc od italských republik Byzanc musela zaplatit uzavíráním smluv a stále více se u nich zadlužovala, takže italské městské státy často vystupovaly jako její věřitelé a činily si nárok nejen na značnou část důchodu, ale vyžadovaly také, aby byly zproštěny celních poplatků při dovozu a vývozu zboží. Velkým finančním zatížením bylo i pravidelné splácení tributu osmanské říši.

Rozpor mezi peněžními zdroji a finančními prostředky ve státní pokladně na jedné straně a rostoucími výdaji na straně druhé řešila císařská vláda znehodnocením byzantské mince. Znehodnocování bylo prováděno emisemi mincí se sníženým množstvím drahých kovů a jejich nahrazováním méně hodnotnými přísadami. Mince se musela zcela podřídit zahraničním platidlům. Byzantská říše nemohla získat finanční prostředky na pokrytí svých dluhů ani zvýšením celních poplatků, ani dalšími půjčkami. Stát byl v trvalé finanční krizi, pod jejímiž důsledky trpěli nejvíce rolníci, jimž byly stále zvyšovány daně. Proto rolníci sbíhali z půdy, nechávali pozemky ležet ladem a uchýlovali se často do měst, kde jen rozhojňovali řady městské chudiny.

Italské republiky vyvážely z Byzance především obilí, zejména z Kréty, která byla jejím tradičním dodavatelem, a z oblasti Marmarského moře. Tím se ovšem značně zmenšila zásoba obilí pro hlavní město. Udržení rovnováhy cen obilí nakoupeného na vnitřním či zahraničním trhu se podařilo udržet jen do druhé poloviny 14. století. Od 70. let 14. století už Byzanc nebyla schopna kontrolovat zásoby obilí na svém území a ztratila přehled o zahraničním obchodu.

Italský kupecký kapitál začal ovládat byzantskou ekonomiku a byzantští obchodníci se dostávali do područí italského podnikání. Stávali se jen zprostředkovateli, kteří se s větší, či menší úspěšností přizpůsobovali systému zbožně-peněžních vztahů a obchodních transakcí řízených Benátkami a Janovany.

Byzantské hospodářství prožívalo ve 14.–15. století vážnou krizi, k níž nemalou měrou přispěly i decentralizační tendence velkých pozemkových magnátů, kteří se nedokázali spojit k jednotnému postupu proti osmanské agresi. Z ovládaných oblastí si prosperující italské republiky vytvořily závislé kolonie, např. v pobřežních pásmech Epiru a hlavně na Peloponésu.

Občanská válka a osmanská hrozba

V roce 1341, po smrti Andronika III., který po sobě zanechal nezletilého syna Jana V. Palaiologa, vypukla další politická krize. K bezprostřednímu střetu mezi přívrženci Jana V. a jeho nepřáteli došlo poté, co se za mladičkého Jana V. ujala vlády jeho matka Anna Savojská společně s patriarchou Ioannem Kalekou a vrchním velitelem byzantského loďstva Alexiem Apokaukem. V centru dění se ocitl Jan Kantakuzenos, který za služby poskytované Andronikovi III. získal nejvyšší hodnost vrchního velitele armády (*mezas dux*). V roce 1341 se za podpory provinciální šlechty prohlásil císařem v thráckém městě Didymoteichos. Proti uzurpátorovi trůnu vypuklo v Konstantinopoli povstání, při němž lid vyplenil domy bohatých aristokratů. Rozbroje se pak přenesly i do dalších provinciálních měst.

V této občanské válce, v níž se střetly protikladné zájmy politické, sociální i náboženské, se Jan Kantakuzenos opřel o vlivné athoské mnišstvo, které v té době zastávalo mysticko-teologický směr *hesychasmos* (z řeckého *hesychia* – klid). Původně byli za hesychasty označováni všichni mniši, kteří žili v ústraní od lidské společnosti jako asketičtí poustevníci. Ve 14. století však hesychasté přijali zvláštní kontemplační praktiky, při nichž upadali do transu spojeného se světelnými vizemi. Rozpor vyvolal dogmatický výklad těchto vizí, protože hesychastičtí teologové, především Gregorios Palamas, vykládali světelnou záři spatřenou mnichy jako světlo, které pozorovali Ježíšovi učedníci na biblické hoře Tábor. Tento výklad vyvolal odpor mnicha Barlaama, Řeka, který do Konstantinopole přišel z Kalábrie a pod západním vlivem spojoval teologický výklad s aristotelovskou filozofií a jejím racionalismem. Barlaam odmítal možnost materiálního vidění neviditelného Boha. Byzantská mentalita však vždy toužila po překonání propasti mezi pozemským a transcendentálním světem a po vstoupení do přímého kontaktu s božstvím, podobně jak to formuloval už Symeon Nový Thologos.

Teologický spor se posléze přeměnil v politikum. Proti sobě stanuli *zélóti* (horlivci), zastánci hesychasmu, a *politikoi* (z řeckého *politikos* – občanský). Císařovna-matka Anna Savojská pocházela ze Západu a byla odpůrkyní hesychasmu. Hesychastičtí mniši se proto v občanské válce postavili za Jana Kantakuzena, který pak po svém vítězství a nástupu na trůn roku 1347 nechal hesychastické učení schválit koncilem, ačkoliv bylo roku 1341 zavrženo. Pravověrnost hesychastického učení pak slavnostně potvrdil další koncil roku 1351. Zůstalo pak trvalou oficiální naukou ortodoxie. Gregorios Palamas byl po své smrti roku 1357 či 1358 svatořečen. Dodnes patří k nejuctívanějším svatým ortodoxní církve. Hesychasmus nebyl jen náboženským, ale i kulturním hnu-

Jan VI. Kantakuzenos na synodě v roce 1351

tím, která odmítlo západní vlivy, pronikající do Byzance ve 12. a 13. století, a natrvalo odvrátilo byzantskou kulturu od západního myšlení.

K politice Jana Kantakuzena je třeba dodat, že se ve svých politických plánech neopíral pouze o ortodoxní hesychastické mnichy. Někteří historikové jej obvinili, že svým spojenectvím s tureckými panovníky Omurem a Orchanem otevřel Turkům dveře na Balkán a do Evropy.

Největší odpor proti bohaté šlechtě a uzurpátorovi trůnu Janu Kantakuzenovi se projevil v povstání soluňských zélótů v letech 1342–1350. V Soluni se strana zélótů přeměnila z nejhrolivějších zastánců ortodoxie v seskupení odpůrců bohaté aristokracie a Jana Kantakuzena a bojovníků za legitimitu mladého Jana V. Zélóti zkonfiskovali majetek bohaté aristokracie v Soluni, vyhnali ji z města, ozbrojili lid a provedli sekularizaci církevního a klášterního majetku. Zděšení kronikáři uváděli, že v Soluni byla nastolena *ochlokratia*, vláda lůzy. Janu Kantakuzenovi nezbylo než vyčkávat. Teprve když obleženému městu došly zásoby a zélóti se obrátili o pomoc k Srbům, nastal jeho pravý čas. Jan Kantakuzenos dobyl město na přelomu roku 1349–1350 a povstání tvrdě potlačil, přičemž zélóty prohlásil za viníky celé občanské války.

Říše, již se Jan Kantakuzenos zmocnil, byla v těžké hospodářské i politické krizi. Nejvíce se krize projevila v zemědělské výrobě. Úrodná Thrákie, kde se nacházely hlavní domény uzurpátora, byla zdevastována byzantskými vojsky i osmanskými útoky, které donutily obyvatelstvo k útěku do jiných, klidnějších oblastí. Jan Kantakuzenos si uvědomoval důsledky občanské války a snažil se zejména zlepšit zásobovací situaci uvnitř říše a získat více prostředků ze zahraničního obchodu. Snažil se omezit vývoz obilí a vína zvýšením vývozních poplatků. Snížením cel za dovážené zboží se pokusil přitáhnout cizí obchodní lodě do konstantinopolského přístavu, aby platily celní poplatky zde místo v janovské Galatě. Vybírali-li janovští celníci na základě privilegií ročně na clech 200 000 hyperpyrů (základní byzantská měnová jednotka, jejíž kupní síla ovšem den ze dne klesala), získávaly celnice byzantského přístavu sotva 50 000 hyperpyrů. Janované ovšem celní válku sebevědomě ukončili zničením byzantského vojska na jaře roku 1349.

O hlubokém hospodářském úpadku říše svědčí i čin císařovny Anny, která už na počátku občanské války zastavila v Benátkách korunovační klenoty za půjčku 30 000 dukátů. Tento dluh už Byzanc nedokázala splatit a klenoty zůstaly v chrámové klenotnici sv. Marka. Štěrý dar moskevského velkoknížete určený pro rekonstrukci chrámu Boží Moudrosti byl použit jako žold pro získání tureckých pomocných oddílů. Své výdaje musel uhradit i kdysi rozmařile utrácějící dvůr a císař i jeho hosté připíjeli při císařské korunovaci z pohárů z pálené hlíny a olova.

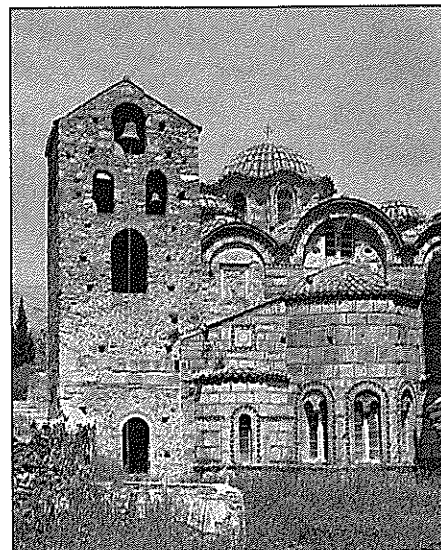
Za této nepříznivé vnitropolitické situace byla říše ohrožována i ze zahraničí. V době Kantakuzenovy vlády znovu zaútočili osmanští Turci a v roce 1347 navíc vypukla morová epidemie, která si vyžádala nesmírné množství obětí a měla za následek značný úbytek pracovních sil, zejména v zemědělství. Mnohem závažnější však byla skutečnost, že vojska sultána Süleymana pronikla na evropskou půdu a po dobytí Gallipole (1345) a Adrianopole (1365) se usadila v Thrákii. Nebezpečným rivalem císaře Jana Kantakuzena se stal také srbský car Štěpán Dušan, který využil občanské války v Byzanci, ovládl pozice v Thrákii a Makedonii a v roce 1345 se nechal slavnostně korunovat „carem Srbů a Řeků“. Jeho říše v této době sahala až ke Korintskému zálivu.

Roku 1354 rozřešenou hladinu zápasů o vládu nad Byzancí částečně zklidnil nástup Jana V. Palaiologa na trůn a zároveň skoncování s vládou Jana Kantakuzena, který se uchýlil do kláštera v peloponéské Mystře pod mnišským jménem Joasaf. Žil zde ještě třicet let a psal paměti, v nichž obhajoval uzurpaci trůnu a vyzdvíhal své zásluhy o říši.

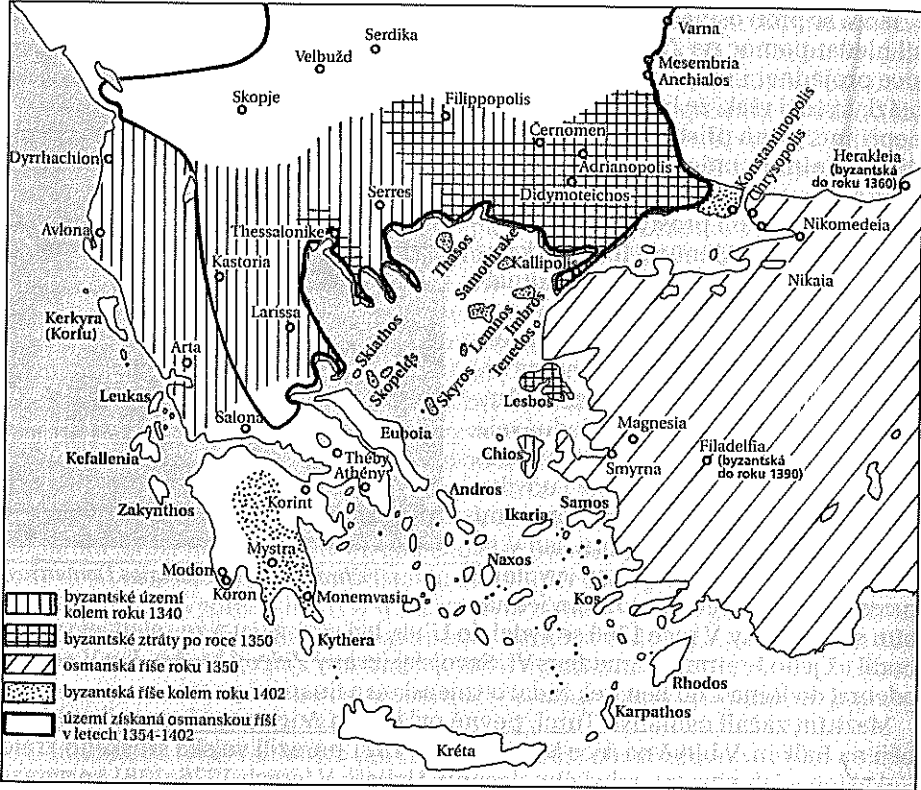
Jan V. se proti osmanské agresi pokusil hledat pomoc na Západě. Snažil se sice projednat i rozporné náboženské otázky, věděl však, že byzantský lid unii nepřijme, proto přistoupil pouze k individuálnímu obrácení na katolickou víru a nenutil ke konverzi byzantské duchovenstvo ani prostý lid. Svého syna a spolucísaře Manuela II. vyslal k papeži a manifestoval tak vůli k maximálním ústupkům. Západní Evropa však stále váhala a přijala jen návrh kyperského krále Petra I. Lusignana na vytvoření křesťanské ligy proti Osmanům. Pomoc byzantské říši se projednávala dokonce v Praze na dvoře Karla IV. a později i v Uhrách na dvoře krále Ludvíka, ale jednání nepřinesla žádná konkrétní opatření ani reálnou podporu. Jan V. se proto rozhodl řešit problémy vyvolané tureckým nebezpečím osobním jednáním s panovníky. V roce 1366 se vydal do Uher, byl však zajat a ze zajetí jej vysvobodil až jeho bratranec Amadeus VI. Savojský (zvaný *Zelený hrabě*). Jan V. se pak odebral do Říma a do Benátek žádat o vojenskou a finanční pomoc.

Mezitím začali osmanští Turci, pevně ovládající Adrianopol, pronikat hlouběji na Balkán. V bitvě na řece Marici v roce 1371 porazili vojska srbského krále Vukašina a jeho bratra, srbského despoty Uglješi. V letech 1376–1381 se výrazně zkonsolidovala osmanská moc. Sultán Murad provedl strukturální změny turecké armády a začal na dobytém území udělovat půdu vojákům, což mělo za následek velké přesuny tureckého obyvatelstva. Z obavy před Turky opouštěli svá hospodářství i křesťanští obyvatelé, zejména v Thrákii, a hledali útočiště na ostrovech či Peloponésu. Osmanští dobyvatelé na Balkáně rychle postupovali a zmocnili se měst Niše (1386), Sofie (1387) a obsadili Trnovo (1396), středisko druhé bulharské říše. Poté se sultán Murad znovu obrátil na území Srbska a na Kosově poli v roce 1389 způsobil zdrcující porážku srbskému vojsku, které vedl Vuk Branković. Murad I. zde našel smrt, ale předal svému synovi Bayezidovi I. skvělé dědictví. Bayezid I. vložil na Soluň právo tzv. *devşirme* (řecky *pedomazoma*), tj. právo odvodu křesťanských chlapců, z nichž pak byli vychováváni praví bojovníci za islám – janičáři.

Byzantský císař Manuel II., který nastoupil po Janu V. Palaiologovi, se snažil čelit osmanskému nebezpečí. Chtěl vyburcovat z letargie panovníky západní Evropy, a proto se rozhodl pro osobní návštěvu západních vládařů. Proti osmanským Turkům se vytvořila křesťanská vojenská liga, do jejíhož čela se postavil uherský král Zikmund Lucemburský, k němuž se přihlásili francouzští rytíři, dále rytíři z českých zemí, Polska, Itálie, Španělska a Anglie. Významnou pomoc poskytl i italské republiky a johanité z ostrova Rhodos. Sultán Bayezid I., který bedlivě sledoval postup západních i byzantských velitelů, napadl křesťanské

Chrám v Mystře (Hagios Demetrios)

Byzantská říše ve 14. a 15. století

vojsko u Nikopole v roce 1396 a způsobil křesťanské lize zdrcující porážku. Manuel proto pokračoval ve svém rozhodnutí navštěvovat západní křesťanské panovníky, a to ty, o nichž předpokládal, že by mu mohli vojensky pomoci. Navštívil Řím, Benátky, Padovu, Vicenzu, Milán, Francii, přijal jej anglický král Jindřich IV. Francie i Anglie jej sice přátelsky přijaly, ale neposkytly žádné finanční prostředky, neboť je samy potřebovaly pro účast ve stoleté válce.

Bayezid I. mezitím začal intenzivně obléhat Konstantinopol. Blokádu města podpořil vybudováním pevnosti Anadolu-Hisar na asijském břehu Bosporu, k níž později přibyla ještě pevnost Rumeli-Hisar na evropské straně Bosporu. Když Bayezid dobyl seldžucký Aydinský sultanát a sultanát Menteše, rozkládala se jeho říše od Bosny až po východní Anatólii. Jeho expanzi v Malé Asii zastavili až Mongolové, kteří pod vedením Timur-Lenka (Tamerlána) porazili osmanské vojsko v roce 1402 u Ankyry a Bayezida I. zajali (sultán později zemřel v zajetí). Evropa jásala nad Bayezidovou porážkou a začala jednat s Mongoly – misionáři vyslaní papežem měli Mongoly získat proti turecké říši. Zdálo se, že osud ještě poskytli poslední naději na zastavení turecké expanze.

Bezpečnou oporou proti osmanským nájezdům se zdál být Morejský despotát na Peloponésu. Vládl zde Manuelův syn Theodoros II., který dal na obranu

poloostrova vystavět Hexamilion, hradbu mezi Saronským a Korintským zálivem. Morejský despotát s hlavním městem Mystrou (ležící poblíž starověké Sparty) se stal ve 14.–15. století hlavním střediskem řecké kultury, kde působili největší vzdělanci a učenci, např. Bessarion, vynikající byzantský teolog a humanista a pozdější římský kardinál, Gennadios Scholarios, později první patriarcha po dobytí Konstantinopole v roce 1453, i filozof Georgios Gemisthos Pletion. Svou výstavností je Mystra dodnes dokladem byzantského města, v němž splývaly prvky byzantské architektury s franskými vlivy. I v těžké době zde vznikaly nádherné komplexy klášterních budov, vyzdobené bohatými nástěnnými malbami, které reprezentují díla palaiologovské renesance.

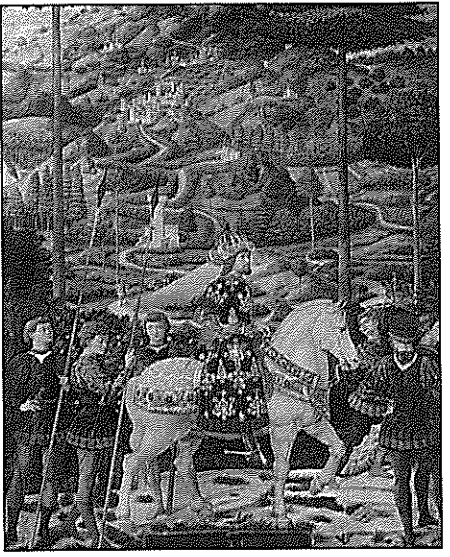
Epilog byzantské říše za posledních Palaiologů

Nástupce císaře Manuela II. Jan VIII. (1425–1448) již nezvládal z konstantinopolského centra správu celé říše, jednotlivé regiony proto spravovali a řídili císařovi příbuzní, autonomní *despotové* (tj. pánové, vladaři). Jan VIII. se přes otcovský zákaz odhodlal k přímému vyjednávání s papežem o církevní unii. První jednání probíhalo ještě na koncilu v Basileji v letech 1431–1433, kam byl přizván papež Evžen IV.

V byzantském prostředí byl postoj k unii diferencovaný. Prostý lid všechny pokusy o unii odsuzoval, v církevních kruzích se za ni postavili tzv. *filhenotikoi*, příznivci unie, zatímco *anthenotikoi* vystupovali proti ní. Obě skupiny vedly prudké polemiky, jejichž podstatou se stával jediný problém – zda bude pro Byzantince větším zlem podřídit se Latinům či osmanským Turkům.

Zvoleným místem pro jednání o církevní unii se v roce 1434 stala Ferrara, poté diskuse pokračovala na koncilu ve Florencii. Byzantskou delegaci vedl sám císař Jan VIII. spolu s konstantinopolským patriarchou Josefem, který však během dlouhého jednání zemřel. Koncilu se účastnili patriarchové z Alexandrie, Antiochie i Jeruzaléma, dále filozof Gemisthos Plethon, Georgios Gennadios Scholarios, nikajský metropolita Bessarion, kyjevský metropolita Isidor a efeský biskup Markos Eugenikos. Diskutovalo se o sporných bodech východní a západní teologie. Při výkladu výrazu *filioque* ve *Vyznání víry* se obě strany dohodly na kompromisní formulaci, podle níž Duch svatý vychází z *Otce skrze Syna*, nikoliv *a ze Syna*.

V připraveném dekretu o unii byla zdůrazněna podřízenost byzantské církve papeži a 6. července 1439 se přistoupilo k jeho podpisu. Všichni zá-

Jan VIII. odjíždí na koncil do Florencie. Freska Benozza Gozzolihho v Palazzo Medici ve Florencii

Markos Eugenikos

stupci byzantské strany dekret podepsali, jen Markos Eugenikos odmítl. Řím jásal. Zcela jiná však byla atmosféra v Konstantinopoli, kde lid unii nepřijal. Pod jeho tlakem se začali unie zříkat i církevní hodnostáři v čele s Georgiem Gennadiem Scholariem. Záhy se tento obratný muž stal vůdcem opozice proti dohodě o unii. I ruská církev v této době přestala považovat byzantskou církev za pravého a důstojného představitele čisté ortodoxie a přestala uznávat byzantského císaře, protože se ukázal být příliš slabým ochráncem „pravého křesťanstva“.

Mezitím se Turci v roce 1439 zmocnili Smedereva, jedné z posledních byzantských pevností na Dunaji, a uvolnili si tak cestu na Bělehrad. Proti neúnavným útočníkům se začala připravovat křížová výprava pod ve-

dením kardinála Cesariniho, k němuž se připojil uherský král Vladislav Jagellonský spolu se sedmihradským vévodou Janem Hunyadim a srbským despotou Jiřím Brankovićem. K takto organizovanému vojsku se záhy připojil i kníže Vlad z Valašska a Benátky, které přislíbily, že postaví válečné loďstvo a zaútočí na osmanské Turky z moře.

Bitva u Varny v roce 1444 („bitva národů“) vyústila v další krutou porážku křesťanského vojska, a tím také skončil poslední pokus postavit vojsko proti „neporazitelným“ Turkům. V bitvě nalezl smrt kardinál Cesarini i Vladislav Jagellonský, nazvaný na památku místa, kde padl, „Varnenčik“. Jen Janu Hunyadymu se podařilo uprchnout, ale v roce 1448 byl přesto zajat v bitvě na Kosově poli. Jediný, kdo tyto katastrofy přežil, byl Jiří Branković, z nějž sultán Murad II. učinil svého vazala. Porážka u Varny byla v ortodoxním prostředí vykládána jako trest za zradu víry při florentském jednání o unii. V tomto duchu působili extrémní hěsychastičtí mniši, kteří vědomě živili nepřátelství prostého lidu k Západu a tureckou hrozbu přijímali zcela pasivně a bez odporu jako boží trest.

Sultán Murad II. zatím pronikl hlouběji na území Řecka a v roce 1446 vyplenil Moreu (Peloponés) a odvěkl do zajetí na 60 tisíc Byzantinců. Další Muradovy útoky opět směřovaly na území Srbska, kde došlo roku 1448 na Kosově poli k opětovné porážce křesťanských oddílů. Muradovi pak vzdoroval již jen albánský národní hrdina Georgios Skanderbeg, ale i on našel roku 1468 v albánských horách smrt v nerovném boji.

V roce 1448 vystřídal Jana VIII. na byzantském trůnu Konstantin XI., který původně spravoval Morejský despotát na Peloponésu. Korunovace oblíbeného syna císařovny Heleny probíhala poprvé v dějinách byzantské říše mimo hlavní město v Mystře na Peloponésu a navíc bez účasti patriarchy, kterého zastupoval místní metropolita. Následujícího roku 1449 se Konstantin XI. odebral

do Konstantinopole, kde byl přijat s velkými sympatiemi. Konstantin XI. si uvědomoval hrozivé nebezpečí stálých tureckých útoků, a proto se snažil znovu získat pomoc ze Západu. I on se pokoušel znovu jednat o církevní unii. Poměry v oslabené říši, ale hlavně v Konstantinopoli, však byly velice rozjitřené a lid, na nějž působili mniši a klérus, se stavěl jednoznačně proti unii. Hlavním představitelem opozice proti unii, a tím také proti císaři se stal Georgios Gennadios Scholarios.

Negativní postoj k unii projevil i příslušníci vysoké aristokracie. Vlivnému Lukasi Notarasovi se připisuje památný výrok, že „raději uvidí v Konstantinopoli turecký turban než papežskou tiáru“. Tato slova vyjadřovala názor části zámožné aristokracie, která dávala přednost kolaboraci s osmanskými Turky před spojením se se Západem.

V té době již sultán Mehmed II. připravoval dobytí Konstantinopole. Roku 1453 rozmístil vojsko podél hradeb města. Za pomoci italských techniků dal zbudovat jakýsi dřevěný most (*diolkos*), dlouhý asi dvanáct kilometrů, který se zdvíhal ve výši sedmdesáti metrů nad mořem, a dal po něm ve dnech 21. až 22. dubna přemístit z Bosporu do konstantinopolské zátoky Zlatý Roh (chráněné do té doby mohutným řetězem) 70 osmanských lodí, které znemožňovaly italským lodím zásobování města. Zároveň vyslal sultán posly k císaři Konstantinovi XI. se žádostí o kapitulaci města. Císař ji však hrdě odmítl.

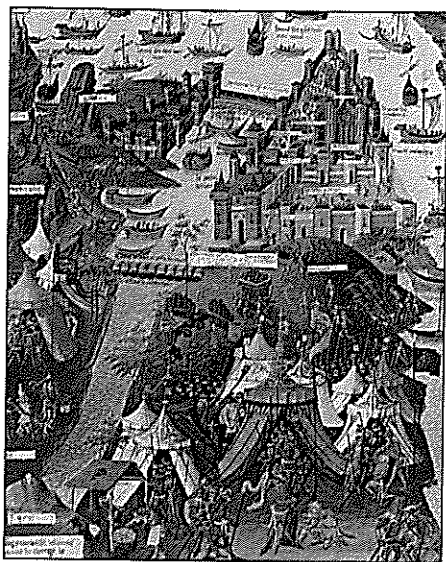
Ve dnech 27. a 28. května 1453 se konalo poslední procesí pravoslavného i katolického lidu v Konstantinopoli, směřující do chrámu Boží Moudrosti. Jako by nyní, ve chvíli vrcholného ohrožení zbytku kdysi mocné říše, našli společnou řeč ortodoxní Řekové, katoličtí Italové a Katalánci. 29. května 1453 začal hlavní útok osmanských Turků, kterým se za pomoci silných děl podařilo prolomit hradby. Elitní pluky janičářů pak vykonaly své.

Podle islámské tradice byla útočníky vždy ušetřena ta města nebo celé kraje, které se dobrovolně vzdaly. Ty, které vzdorovaly, podléhaly třídnímu plenění. To byl také případ Konstantinopole. Poražení ztratili všechna práva, kostely i kláštery přešly do sultánova vlastnictví. Řada z nich byla bezohledně vydrancována a pochopitelně nezůstal ušetřen nádherný chrám Boží Moudrosti, kam se uchýlili zoufalí křesťané. Ani jim však nebylo pomoci. Většina starců a nemocných byla bez milosti pobita, ženy a děti byly odvečeny. Sultán Mehmed II. (zvaný po vítězném příchodu do Konstantinopole *Fatih*-Vítězný) vstoupil do města 29. května 1453 v odpoledních hodinách a pokoušel se zabránit řádění tureckých vojáků. Podařilo se mu však zastavit pouze plenění chrámu Boží Moudrosti. Křesťanský velehřám, jehož nádhera jej ohromila, nechal však okamžitě přeměnit v mešitu.

V třídní krvavé řeži zahynul i statečný císař Konstantin XI., jehož tělo po litém boji nebylo možno identifikovat. Marně sultánovi vojáci omývali řady mrt-

Konstantin XI. Palaiologos

Dobytí Konstantinopole osmanskými Turky v roce 1453. Kresba ve francouzském středověkém rukopisu

vých těl. Za císaře Konstantina byl prohlášen jeden padlý, který měl na punčochách vyšité orly. Mehmed II. vydal mrtvé tělo Řekům, aby je pohřbili. Jistota však chyběla, a tak se vyrojilo množství legendárních podání o úmrtí posledního byzantského panovníka.

Město bylo dobyto, protože poměr osmanských a byzantských sil byl zcela nesouměřitelný. Uvádělo se, že Turci měli k dispozici asi 165 až 400 tisíc ozbrojenců i pomocných sil, zatímco Konstantinopol bránilo asi jen 4000–7000 vojáků. Část z nich navíc tvořili Janované a Benátčané. Obyvatelé Konstantinopole si, pokud to bylo možné, zachraňovali život na italských galérách a směřovali na ostrovy, nejčastěji na Krétu a Jónské ostrovy (zejména na Korfu) či do Itálie.

Zpráva o dobytí Konstantinopole se po Evropě rozléta jako blesk. Unavený Západ, kde právě skončila stoletá

válka, však neměl síly na boj s osmanskými Turky, u němuž jej vyzývali zbylí příslušníci palaiologovského rodu, kterým se podařilo uprchnout na Západ. Někteří z nich dokonce skončili v sultánových službách. Pokračování nešťastného rodu zajistila dcera Tomáše Palaiologa, neteř císaře Konstantina XI. Zoe (Sofie), která se provdala za moskevského velkoknížete Ivana III. Ivan se posléze na základě tohoto přibuzenství prohlásil císařem (carem) a Moskva se v jeho ideologii stala nástupkyní Konstantinopole. „Třetí Řím“ měl být dědicem byzantské říše, bedlivým ochráncem čistého pravoslaví. Tato ideologie se stala důležitou složkou pozdějšího carského imperialismu.

Podstatně se také redukovalo koloniální panství italských republik ve Středo-moří a v Černém moři. V Egejském moři zůstal Janovu jen ostrov Chios, Benátky udržely ještě nějaký čas Krétu a v Jónském moři Kerkyru (Korfu).

Byzantská říše podlehla vojensky zdatnému osmanskému dobyvateli, a to nejen pro jeho vojenskou převahu, ale především pro svou vnitřní slabost. Byzantská aristokracie svými decentralizačními tendencemi oslabilu stabilitu státu, střední stav byl příliš slabý nebo zcela ve vleku italských městských republik. Rolníci byli neustále vystavováni vykořisťování byzantských pozemkových magnátů a státního fisku, anebo trpěli soustavnými osmanskými nájezdy, které ničily jejich úrodu a zemědělskou produkci. Nemohli být ani oporou, ani ekonomickou zálohou upadající říše.

Nadále zůstala svobodná jen Kréta, kde hledali útočiště uprchlíci ze všech společenských kategorií, příslušníci prostého lidu i vzdělanci, kteří odtud nejčastěji odcházeli do pohostinné Itálie. Tito vzdělanci pak podstatnou měrou působili na rozvoj italské renesance a humanismu.

V porobené říši se udržela jen pevná církevní organizace v čele s nově zvoleným patriarchou Gennadiem Scholariem, respektovaným samotným sultánem Mehmedem II. Církev zůstala v nejtěžších dobách jedinou posilou a útočištěm, které udržovalo „helénství“ (národní identitu) řeckého lidu.

Kulturní vývoj pozdní Byzance

Kulturní ráz komnenovského období měl své kořeny v desetiletích druhé poloviny 11. století. Právě tehdy došlo k událostem, které měly osudový význam nejen pro historický, ale i pro kulturní vývoj celé východní a jihovýchodní Evropy. Takovým osudovým mezníkem byl nepochybně rok 1054, rok církevního rozkolu. Od té doby kráčely latinský Západ a řecký Východ odlišnou cestou kulturně-civilizačního vývoje. Významný však byl i rok 1071, který bitvou u arménského Mantzikertu otevřel seldžuckým Turkům (a tím i islámu) cestu do nitra Malé Asie a připravil tak půdu pozdějšímu nástupu Osmanů. V témže roce ztratila Byzanc i své državy v jižní Itálii a s nimi i užší kontakt se Západem. Vyhlášení prvního křížového tažení roku 1095 bylo počátkem nového, ne vždy pozitivního setkání Byzance s evropským Západem.

Historické otřesy často obracejí pozornost národů k vlastní minulosti. I v Byzanci se v této době objevily první známky návratu k tradicím. Celé období se zpravidla označuje termínem *komnenovská renesance*. Jedním z nejvýznamnějších průkopníků tohoto kulturního proudu byl historik a filozof Michael Psellos, kterému už jeho učitel Ioannes Mauropus ukázal cestu k Platónovi a k novoplatónským komentátorům děl velkého antického filozofa, v jehož učení o spravedlnosti a nesmrtelnosti duše spatřoval Mauropus základy křesťanství. Psellovo historiografické dílo *Chronografia* (Kronika) podává psychologicky výstižné charakteristiky deseti císařů vládnoucích ve století od roku 976 do roku 1077 a svým novým, autorsky subjektivním přístupem vnáší do byzantské historiografie memoárový prvek.

Svědectvím kulturního rozvoje byla i reorganizace vyššího školství v Konstantinopoli za císaře Konstantina IX. Monomacha. Císař z podnětu Michaela Psella a jeho přítele, právníka Ioanna Xifilina, obnovil roku 1045 v Konstantinopoli výuku filozofie a práva na vyšší úrovni. Výuka práva se nyní opět vracela k římským právníkům textům a vyžadovala si zase znalost latiny.

Byzantské prostředí nebylo ovšem zralé pro bezkonfliktní přijímání myšlenkového obsahu antického kulturního dědictví (ostatně i v příštích dobách bylo vždy otevřeno spíše jeho iracionálním novoplatónským prvkům než racionální aristotelovské logice). Ukázal to i případ Psellova žáka a nástupce ve vedení učiliště filozofie Ioanna Itala, Sicilana, který přišel do Konstantinopole z Lombardie a snažil se do tamní výuky vnést aristotelovskou logiku. Jeho západní racionalismus, jímž se snažil rozumovými důvody vyložit některá církevní dogmata a hledat u antických filozofů pramen pravdivého poznání, jej přivedl do konfliktu s ortodoxní církví. Roku 1082 bylo jeho filozofické učení dáno do klatby a Ioannes Italos je musel veřejně odvolat. Cesta ke skutečné renesanci a k určité sekularizaci myšlení tak zůstávala nadále uzavřena.

Historiografie, podle slov Nikety Choniata (1150–1213) „*nejznamenitější od-kaz a nejkrásnější vynález Řeků*“, ovšem měla natolik pevný základ už od doby

svých antických zakladatelů, že nacházela důstojné představitele ve všech obdobích byzantského vývoje. Svým stylem se k antickým vzorům hlásila vzdělaná dcera císaře Alexia I., princezna Anna Komnena, v jejímž díle *Alexias* se memoáry prolínají s historickou monografií. Už název díla ukazuje, že kniha měla být jakýmsi prozaickým hrdinským eposem, oslavujícím císaře, nad něhož se „žádný z dřívějších císařů nesetkal se složitější situací... než jak tomu bylo za císaře Alexia... Tehdy se zároveň zvedl Skyt na severu [tj. Pečeněhové], Kelt na západě [francouzští křižáci] a Ismaelita na východě [Turci]“. Annino dílo bylo výrazem mentality silící aristokracie, která se vyznačovala rodovou pýchou. Komnenovci byli také první provinciální aristokratický rod, jemuž se podařilo založit rodovou dynastii. Tyto tendence se v dalším vývoji byzantské literatury spojily s některými západními prvky feudálních středověkých rytířských ideálů a podnítily obnovení románového žánru.

Nejvýznačnějším představitelem archaizujícího rétorického stylu komnenovského období se stal Niketas Choniates, jehož dílo *Chronike diegesis* (Letopisné vyprávění) bylo svědectvím o dalších křížových výpravách a zejména o pádu Konstantinopole do rukou křižáků roku 1204 – o události, která jen prohloubila odcizení mezi Západem a Východem. Tehdy byla i zničena nebo se ztratila mnohá starověká umělecká díla, sochy i rukopisy dnes nezvěstných děl.

Určitým dokladem antikizujících zálib doby a snah uvést klasickou řeckou vzdělanost do souladu s učením církve bylo i jediné byzantské drama, anonymní skladba *Christos paschon* (Trpící Kristus) z 12. století. Třetina veršů byla téměř doslova přejata z Euripidových tragédií a mísí se s místy biblickými i s ohlasy apokryfních evangelií.

Protiklad antikizujících tendencí komnenovské renesance znamenal pronikání orientálních novelistických témat do byzantské literatury, která je pak v některých případech zprostředkovala dále západní Evropě. Patří sem soubor zvířecích bajek *Stefanites a Ichnelates*, přeložený koncem 11. století z arabské předlohy *Kalilah va Dimnah*. Jiným takovým dílem je rámcová novela *Historikon Syntipa* (Kniha o filozofu Syntipovi), parafrázující orientální vyprávění o námořníku Sindibádovi.

Poukázali jsme již na to, že se v historiografických dílech Michaela Psella a Anny Komneny a také v díle Nikety Choniata objevují beletristické románové rysy. Do komnenovského období spadá i renesance románového žánru, který vznikl již v helénistické době. Z literárně kritických poznámek Fotia a Psella víme, že i tato antická díla byla v Byzanci oblíbenou četbou. Ve 12. století napodobil Eustathios Makrembolites prozaickým románem *Příběhy o Hysmině a Hysminiovi* antický román Achillea Tatia.

V dalším vývoji se stal výrazovým prostředkem románového žánru verš, zpočátku antický jambický trimetr. Jím psali své romány Niketas Eugenianos (*Drosilla a Charikles*) a Theodoros Prodromos (*Rhodanthe a Dosikles*). Konstantinos Manasses (*Aristandros a Kallithea*) psal již patnáctislabičným jambem, veršem řecké lidové a folklórní tvorby. Svým dějem napodobovaly všechny tyto romány antické schéma osudového rozdělení a pozdějšího šťastného shledání milenecké dvojice. Příznivou půdu renesanci románu ve 12. století mohl poskytnout stoupající význam aristokratické vrstvy v byzantské společnosti a snad i rostoucí vzdělání aristokratů. Některé z těchto žen se v té době stáva-

ly i patronkami literátů a literárních kroužků, např. Irena, švagrová císaře Manuela I., která podporovala Theodora Prodroma i Konstantina Manassa. Aristokraté se mohli identifikovat s hrdiny románů, kteří byli vždy ideálně odvážní, krásní a urození. Romanopisci je popisovali podobně jako soudobí historikové významné postavy byzantského dvora.

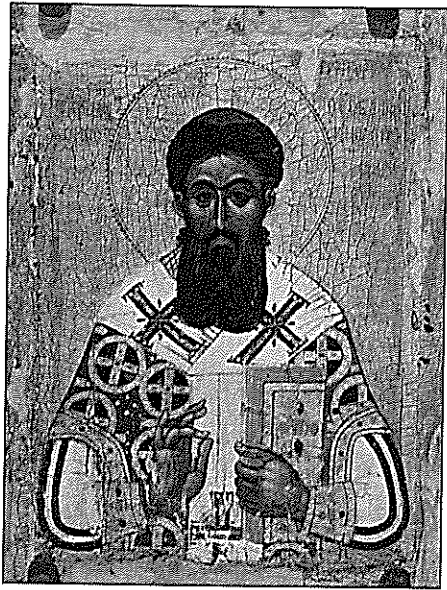
I romány patřily ke klasicizujícímu proudu dobové byzantské literatury. Jejich jazyk, styl i mytologické narážky ukazují, že šlo o četbu vzdělaných vrstev. V tomto období se však v písemné podobě začínala prosazovat i literatura, šířená do té doby pouze ústně ve formě kratších epických písní. Takové písně vznikaly v ovzduší byzantsko-arabských bojů na eufratské hranici říše. Jejich nejvýznamnějším hrdinou byl *Digenis Akritas* (tj. „Dvojrodý strážce hranic“), syn arabského emíra a urozené křesťanky. Neznámý autor spojil tyto písně někdy v 11. nebo 12. století, snad i pod vlivem oblíbeného románového žánru, do jedné rozsáhlejší skladby. Ostatně i *Digenis* některými svými rysy připomíná hrdiny románů – i on zosobňuje silící decentralizační feudální tendence své doby. Poněvadž rukopisná tradice eposu, který byl jakousi paralelou západních skladeb o Rolandovi a Cidovi a bývá označován jako „národní byzantský epos“, je poměrně pozdní (14.–16. století), je dosud sporné, zda je originálu bližší verze psaná lidovým jazykem, či zda byla původní verze napsána klasicizujícím jazykem. Jisté je, že v této době vstoupily lidové jazykové prvky (analogicky k národním jazykům na Západě) i do byzantské literatury v satirických žebrových básních autora, který si dal jméno Ptochoprodromos (Žebrový Prodromos) a vybíral si náměty obdobné západním středověkým satirám (nouze literátů, manželský či mnišský život).

Obsazení říše křižáky mělo za následek rozpad říše na menší státní útvary, zároveň však došlo k posílení vědomí kulturní a náboženské odlišnosti Byzantinců, kteří se nyní cítili opět jako Řekové (*Hellenes*), nikoliv již jako *Romaioi*, občané římské říše. Byzantský dvůr odešel do Nikaie a právě v nikajském exilu se projevil i nejsilnější úsilí o udržení kontinuity s minulostí. Císař Jan Dukas Vatatzes (1222–1254) založil v Nikai filozofické učiliště a zakládal školy a knihovny i v dalších městech své zmenšené říše.

Panství křižáků na Peloponésu ilustruje anonymní veršovaná *Kronika morejská*, hrdinský epos francouzských dobyvatelů na řecké půdě a obraz vzájemného prolínání franské (západoevropské) a byzantské středověké společnosti za vlády Geofreye de Villehardouin.

Nikajské období trvalo pouze několik desetiletí (1204–1261), ale stalo se významným mezníkem pro další vývoj řecké společnosti. Politická snaha o návrat do Konstantinopole vedla v kulturní oblasti k posílení tradicionalismu, péče o vzdělání a o tradiční helénskou kulturu, sahající až k antickým kořenům. To vše bylo součástí vládního programu. Tradicionalismus se pak stal východiskem dalšího kulturního hnutí, zvaného *palaialogovská renesance*. V Nikai se rodilo nové řecké národní vědomí – vědomí odlišnosti od muslimského Východu, ale i latinského Západu, jehož národy věrolomně (z hlediska Byzance) obsadily srdce byzantské říše, místo aby bojovaly proti muslimům.

Z politické sféry vycházely i podněty kulturního dění palaialogovské epochy. Patřilo k nim jednání o unii s římskou církví, které přinášelo rostoucí intelektuální kontakty se Západem, jež v konečném důsledku rozdělily byzantskou společnost na skupinu přijímající západní hodnoty a hledající v nich novou in-

Gregorios Palamas

spiraci, a na část, která tyto hodnoty radikálně odmítla a přimkla se k byzantské tradici. (I v 19. století, když se „obnovoval“ novodobý řecký stát, se společnost rozdělila na dvě skupiny: jedni usilovali o „návrat do Konstantinopole“ a prosazovali byzantskou kontinuitu, druzí pak hledali kořeny v Athénách jako v kolébce společné evropské kultury.)

Předním vědeckým oborem palaiologovského období se stala filologie, která přispívala i k rozšiřování znalostí o antické římské kultuře. Zvýšený zájem o latinskou kulturu souvisel s rostoucími diplomatickými a obchodními styky se Západem i s jednáními o unii mezi římskou církví a řeckou ortodoxní církví. Jedním z předních filologů byl Maximos Planudes, který vydával a komentoval antické řecké autory a překládal nejen starověké

římské autory, ale i díla svatého Augustina. Byzantský odpor proti unii však činil studium latiny podezřelým a ti, kteří se mu věnovali, se museli dokonce bránit podezřením z vlastizrady. Ve 14. století k nim patřil Demetrios Kydones, překladatel Tomáše Akvinského.

Ve 14. století se rozpor mezi západním (racionalistickým) a východním (intuitivním a emotivním) myšlením projevil ve sporu mezi aristotelikem Barlaamem z jihoitalské Kalábrie a mezi Gregoriem Palamou, představitelem athoských mnichů, přívrženců mystického hésychastického hnutí. Hésychasté se dechovými praktikami, připomínajícími jógu, a ustavičnou modlitbou *Pane Ježíši Kriste, smiluj se* snažili dosáhnout naprosté koncentrace a vnitřního klidu, v němž by mohli „duchovníma očima“ nazírat „božské světlo“ – onu záři, v níž se Kristus ukázal apoštolům při *Proměně* na hoře Tábor. Barlaam a jeho přívrženci v tomto úsilí spatřovali snahu „zhmotnit Boha“. Barlaam učil, že ke kontemplaci Boha lze dojít vědou a poznáním – kdo zná pravdu, již lze poznat i studiem antické filozofie, zná také Boha a je proto stále s ním. Palamité naopak odmítali význam světského a vědeckého poznání a považovali je za bezvýznamné pro dosažení spásy. Vítězství hésychasmu ochromilo v Byzanci vývoj racionálního humanismu i modernizaci myšlení. Odpůrci hésychasmu se z velké části přiklonili k myšlenkám unie s římskou církví a po pádu Konstantinopole odešli do Itálie.

Předními představiteli humanismu palaiologovského období ve 14. století byli Nikeforos Chumnos a Theodoros Metochites, který se způsobem svého myšlení blížil evropským humanistům. Nenapodoboval již pouze antický literární styl, ale čerpal také z antického myšlenkového bohatství. Byl si však i vědom, že dávná velikost je v jeho době ztracena a že na scénu světových dějin nastupují jiné národy.

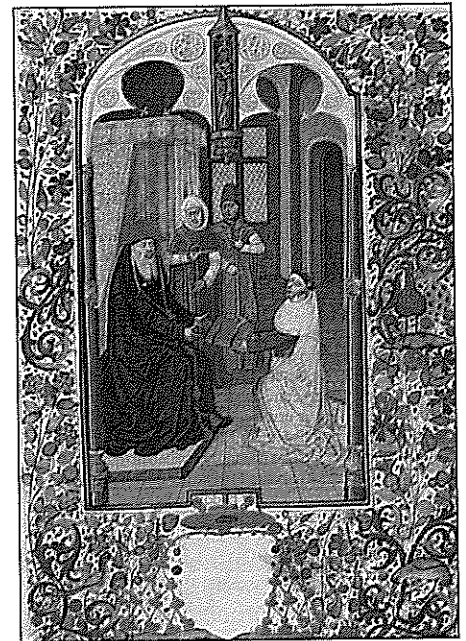
Z historiografie této doby jsou důležitým memoárovým pramenem pro dějiny občanské války o byzantský trůn (1342–1354) tendenční *Dějiny*, jejichž autorem byl sám císař Jan Kantakuzenos.

V oblasti beletristické literatury se znovu setkáváme s veršovaným románem (*Kallimachos a Chrysorrhoe*, *Libystros a Rhodamne*, *Belthandros a Chrysantza*), který byl nyní psán již pouze patnáctislabičným jambem, tj. veršem folklórní tvorby a jazykem blízcím se obecné řečtině své doby. Dosud není jasné, nakolik na oblibu tohoto žánru působily vzory francouzských rytířských románů, některé z těchto románů se však bezpečně opírají o západní vzory (*Florios a Platiziaflora*, *Imberios a Margarona*). Hrdina řeckých verzí však bloudí světem nedobrovolně, poháněn nepříznivým Osudem jako jeho helénističtí předkové, a nevyhledává dobrodružství ve službách své dámy, jak to činí západní rytíři.

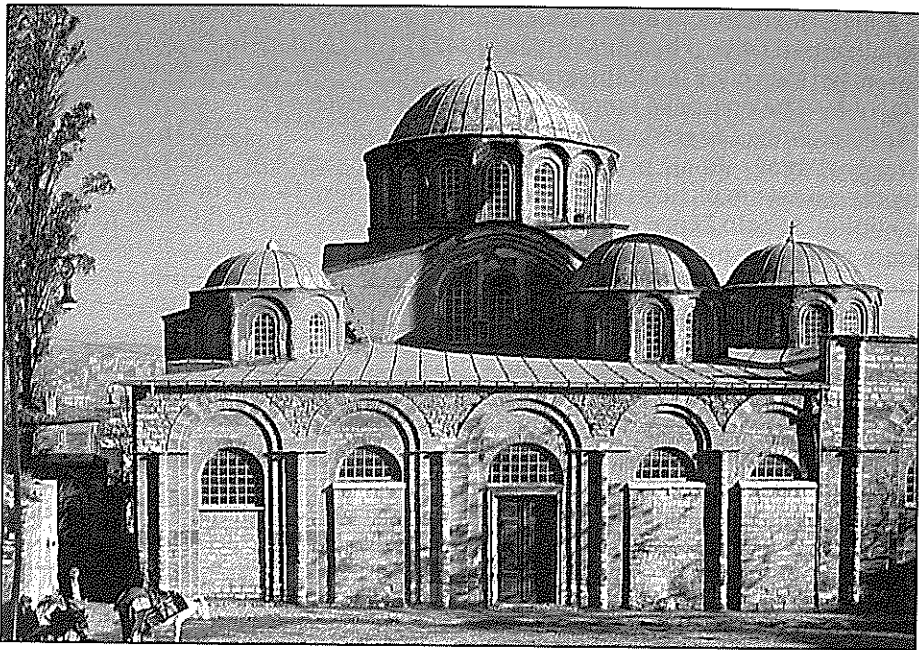
Ve veršovaných skladbách románového rázu se v této době sahalo i k antické látce, hrdinové však již byli spatřováni prizmatem středověké epiky a středověkého románu. Bylo tomu tak v případě byzantské *Achilleidy*, jejíž Achilleus již ničím nepřipomínal homérského hrdinu. Jiná témata sdílela byzantská literatura této doby s ostatními evropskými středověkými literaturami (*Alexandreis*, *Vyprávění o Apolloniovi, králi tyrském, Trojská válka*), známe je i ze staročeských literárních památek (např. *Rady zvířat*).

Poslední krizová desetiletí Byzance nebyla všude provázena kulturním úpadkem. Spíše se zdá, že se intelektuální elita snažila usilovným vypětím zachovat a předat Západu své kulturní dědictví i v době, kdy se rozloha říše omezila na blízké okolí Konstantinopole a na Morejský despotát na jižním Peloponésu s centrem v Mystře. Do Konstantinopole v té době přicházejí italští humanisté, aby zde studovali řečtinu, a přivázejí si odtud rukopisy řeckých klasiků (Giovanni Aurispa, Francesco Filelfo). Později však Řekové byli nuceni plnit své učitelské poslání přímo na italských univerzitách, kde vychovali první generaci evropských humanistů (Manuel Chrysoloras, jehož gramatika staré řečtiny se roku 1471 stala prvním řeckým tiskem, Ioannes Argyropoulos, Konstantinos Laskaris). Rukopisy, které s sebou přivezli, se staly základem rukopisných sbírek italských knihoven v Benátkách a ve Florencii.

Byzantští teologové polemizovali i s islámem, zvláště o dogmatu o Trojici, o Kristově božství a také o víře v Osud. Nejsilněji inspirovala konfrontace s islámem ve spojení s vlivem antické filozofie Georgia Gemista Plethona v traktátu *O osudu* v jeho díle *Svod zákonů* (Nomon syngrafe).

Kardinal Bessarion

Chrám Chora v Konstantinopoli

Plethon hlásal krajní determinismus, podle nějž „veškeré dění je od věků předurčeno“. Jen ojediněle se však ozvaly hlasy uvažující o smíření křesťanství s islámem (Georgios z Trapezuntu), které chtěly „přivést celý svět k jedné víře, k jedné církvi a jedné říši pro všechny národy“ a obnovit tak dávno ztracenou středověkou univerzální říši. Plethona samotného přivedly úvahy o náboženství až k novopohanství založenému na novoplatónismu.

Realisticky uvažující intelektuálové z řad teologů i laiků se přikláněli k jedné věci o unii s Římem, která měla přinést vojenskou pomoc Západu. Tábor odpůrců unie však nacházel daleko větší podporu širších vrstev. Mezi významné přívržence unie patřil teolog a humanista Bessarion, Plethonův žák, znalec díla Platónova i Aristotelova, který se později stal kardinálem v Římě a podporovatelem humanistů. Svým dílem otevřel Platónovi cestu do renesanční Itálie.

I zánik Byzance měl své historiky. Nejvýznamnějším z nich byl Laonikos Chalkokondyles, Plethonův žák, který již soudobé dějiny nahlížel pod zorným úhlem pádu Byzance a vzestupu turecké moci. Dnes bychom mohli říci, že se jeho pojetí blížilo názoru těch dnešních politologů, kteří předpovídají, že budoucí konflikt bude konfliktem civilizačních okruhů. Dávny hérodotovský protiklad Východu a Západu (Trójané-Řekové, Peršané-Řekové) interpretoval Laonikos Chalkokondyles jako konflikt islámu a křesťanství.

Už roku 1556 vyšel latinský překlad jeho *Dějiny* pod příznačným názvem *O původu a dějinách Turků*. V úvodu k tomuto překladu hledal překladatel Conrad Clauser příčiny turecké expanze v náboženském rozkolu mezi západní a východní církví a evropská území obsazená Turky chápal jako část římského

impéria, na něž si právem mohla činit nárok Svatá říše římská národa německého. Francouzský překlad v 17. století doplnil tuto „traduction d'un moderne Grec“ výkladem o tureckých dějinách až do roku vydání. V době tureckých válek měly tyto překlady zřetelnou politickou funkci.

Myšlenka, kterou Chalkokondyles vyslovil v úvodu svého díla („*Řekové budou opět jednou spravovat svou říši podle svých zvyklostí*“), byla udržována po celou dobu turecké nadvlády. Lid se utěšoval legendou o „mramorovém císaři“, podle níž poslední byzantský císař Konstantin Palaiologos XI. při dobytí města Turky (*halosis*) zkameněl a v příhodnou chvíli ožije a osvobodí Řeky. Brzy po pádu města zřejmě vznikaly *thrény*, lidové písně naříkající nad touto událostí a nad ztrátou velechrámu Boží Moudrosti. Bohorodičce, ochránkyni města, se v nich slibovalo: „...*zas jednou přijde čas a rok, kdy chrám ti patřit bude*“.

Období komnenovské i palaiologovské renesance přinesla i rozkvět výtvarného umění. V architektuře je reprezentuje stavba Blachernského paláce nad Zlatým rohem – sídla komnenovských císařů. Známe jej ovšem jen z popisu západních cestovatelů, kteří obdivovali zejména bohaté vnitřní zařízení. Klasickým typem chrámové architektury se staly kopulové stavby na půdorysu řeckého kříže s pěti kopulemi (chrám svaté Theodory v Konstantinopoli postavený kolem roku 1100; nyní Kilise džami). Hlavní památkou komnenovského období je klášter Krista Pantokratora (dnes Zeirek džami) určený pro pohřby členů komnenovské dynastie.

Na řeckém území a na ostrovech se uplatňoval typ chrámů vepsaného kříže, jak jej známe z athénských kostelů Kapnikarea (11. století) a svatých Theodorů (kolem

Theodoros Metochites před Kristem

Fresky v Mystrě

1170) i Malé metropole (12. století), kterou charakterizují pozdně antické reliéfy na fasádách – jakási obdoba antických citátů, vložených do byzantských textů.

Mozaikářství komnenovského období dokládají portréty císaře Jana II. a jeho manželky Ireny na jižní tribuně chrámu svatě Sofie v Konstantinopoli a portrét jejich syna, prince Alexia z roku 1122 na blízkém sloupu. Významné mozaikové celky tohoto období se zachovaly v kláštorech na řeckém území (Hosios Lukas pod Parnassem, Nea Moni na Chiu, Dafni nedaleko Athén). V Konstantinopoli dal velký logothet (ministr) a humanista Theodoros Metochites přestavět chrám Spasitele v klášteře Chora a vyzdobit jej nádherným mozaikovým cyklem ze života Krista a Marie. Určitý renesanční prvek zde představovala postava laika Theodora Metochita jako donátora chrámu před tváří Kristovou. Zaujala místo, které až dosud bylo vyhrazeno jen vysokým duchovním nebo císařům.

Důležitým střediskem výtvarného umění palaiologovského období se stala Mystra, vládní i kulturní centrum Morejského despotátu, s metropolitním chrámem svatého Demetria, s chrámem svatých Theodorů v klášteře Brontocheion a s chrámem Bohorodičky Hodegetrie (Ukazující cestu), zvaným Afendiko. Téměř ve všech těchto chrámech jsou zachovány restaurované zbytky freskové výzdoby, jejichž malíři se snažili naznačovat prostorovou perspektivu a zachycovat prudká gesta postav. Pod vlivem hésychastického učení byla v umění tohoto období věnována velká pozornost motivu světla, např. na scéně zobrazující *Proměnění* (Metamorfosis), v níž světlo Kristovy aureoly vyvolává extatická gesta apoštolů. Fresky chrámů v Mystrě se řadí k předním dílům evropského středověku a jsou svědectvím vysoké kultury, které Byzanc dosáhla před svým zánikem.

III.

OBDOBÍ OSMANSKÉ NADVLÁDY

